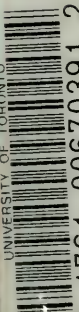

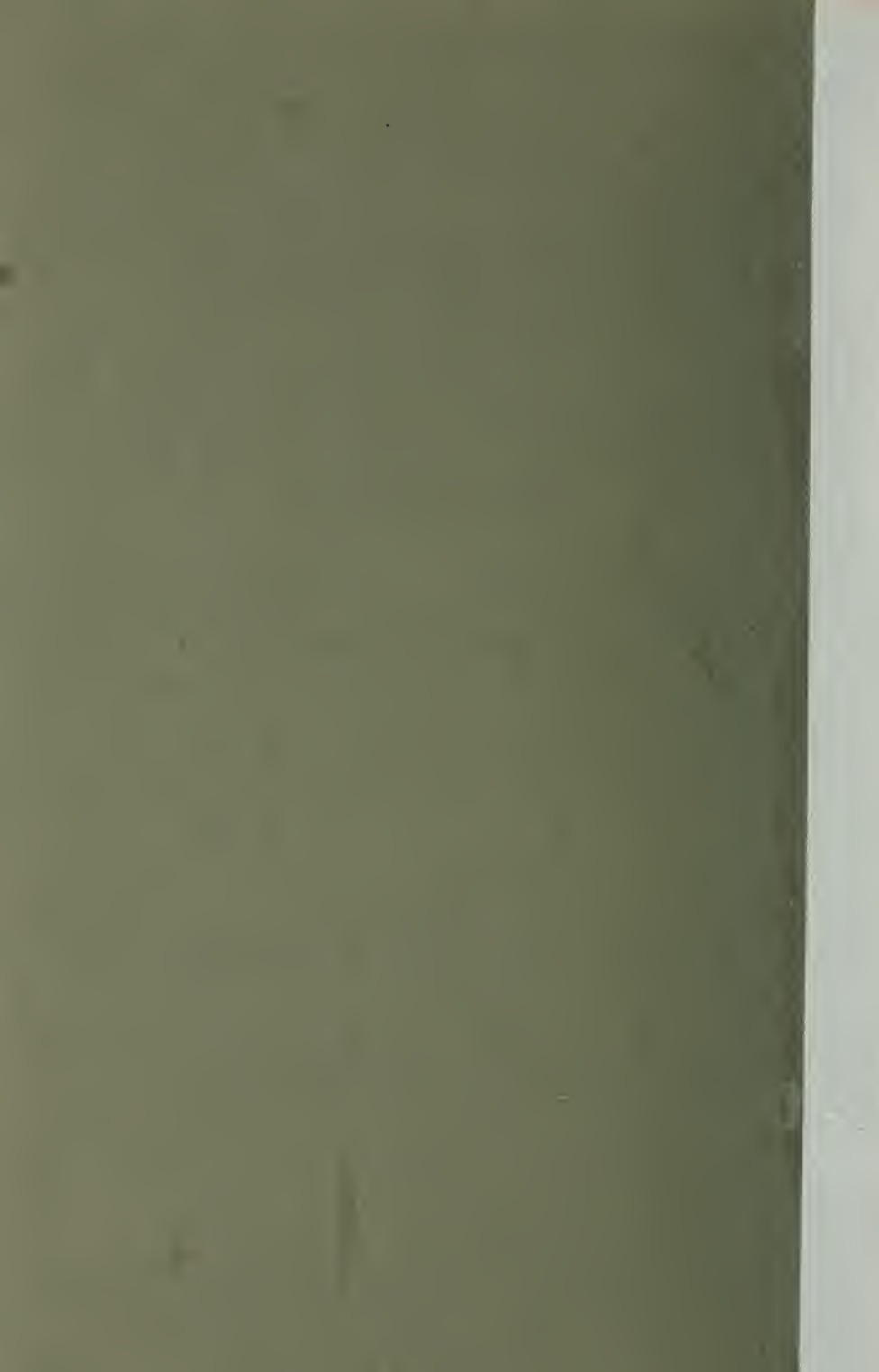
UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00670391 2

Sadananda, Vyasa
Advaitasiddhisiddhantasarah

B
132
A3
M4828
1903
fasc.1

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः ।

पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृत-

व्याख्यासमलङ्कृतश्च ।

ADVĀITA SIDDHI SIDDHANTA SARA.

An abstract of Advaita Sidhi,

BY

PANDIT SRĪ SADĀNANDA VYĀSA,

WITH A COMMENTARY BY THE SAME AUTHOR.

Edited and annotated by

PANDIT LAKSHMANA SĀSTRĪ DRAVIDA,

Professor of Vedānta Central Hindu College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

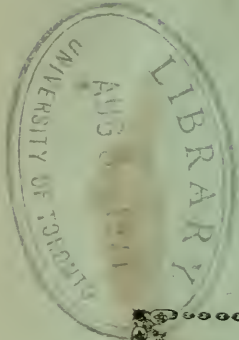
AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1903.

B
132
A3M 4828
1903
fac. 1

श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्यांति सुमनोभः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—६४

॥ श्रीः ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्त सारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

स्वस्ति श्रीकृष्णतत्त्वं श्रुतिविदितमनाद्यद्वितीयं विशुद्धं
मिथ्यादृश्यातिरिक्तं परसुखमकलं प्रत्यगात्मैकरूपं ।

श्रुत्वा मत्वाऽनुचिन्त्याऽनुभवदृढतया स्वप्रकाशं निधाय
स्वान्ते कर्तुं प्रवृत्तो हरिभजनमयं सारमद्वैत सिद्धेः ॥ १ ॥

ॐ यस्याङ्घ्रिद्वन्द्वमन्तर्हृदि विमलगुणाः शान्तिदान्त्यादिहेतुं
ध्यात्वा धीराः प्रविष्टाः श्रुतिशिखरगिरोत्थात्मतत्त्वावबोधान् ॥

नित्यानन्दप्रकाशाद्वयपरमपदं बाध्यमेवापवाध्याऽ

ज्ञानं सर्वं सकार्यं तमविरतमहं श्रीमुकुन्दं प्रपद्ये ॥ १ ॥

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तान्वुभुत्सोर्वेधसिद्धये ।

स्वयं प्रदर्शितान्पदैः क्रमात्तान्विवृणोम्यहं ॥ २ ॥

वासुदेवाश्रमः स्वामी ब्रह्मतत्त्वपरायणः ।

तत्प्रेमप्रेरितोहं तत्सारं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३ ॥

तन्नादौ निष्प्रत्यूहग्रन्थसमाप्त्यादिसिद्धये मङ्गलाचरणव्याजे-
नाद्वैतसिद्धिपरिच्छेदचतुष्टये विस्तरेण निरूपितमर्थं श्रो-
तृबुद्धिसौकर्यार्थमतिसङ्ग्रहेण प्रदिदर्शयिषुर्वेदान्तैकवेद्यं ह-
स्यात्यन्ताभावोपलक्षितस्वरूपं सच्चिदानन्दघनं प्रत्यगभिन्नमख-
ण्डार्थं भगवन्तं स्वेष्टदैवतं श्रीकृष्णमनुसन्धत्ते—“ स्वस्ति श्री-
कृष्णतत्त्वमिति । ” परममङ्गलमूर्ति श्रीकृष्णतत्त्वं स्वान्ते नि-
धाय हरिभजनमयमद्वैतसिद्धेः सारं कर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यन्वयः । किं
भूतं तत्-श्रुतिविदितं वेदान्तैकमानसिद्धं, मिथ्यादृश्यातिरिक्तं-अ-
निर्वाच्याविद्याकार्यं दृश्यं सप्रकारकवृत्तिगोचरत्वेन दर्शनकर्माहं

अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तान्साधितानेव युक्तिभिः ।

बुभुत्सोः सुखबोधाय दर्शयामि यथाक्रमं ॥ २ ॥

ब्रह्मात्मैक्यं प्रमेयं यद्वेदान्तानामशेषतः ।

दु(१)र्ज्ञेयं तद्विना दृश्यमार्जनं तत्त्वबोधतः ॥ ३ ॥

ततो व्यतिरिक्तं तदत्यन्ताभावोपलक्षितस्वरूपं अतएवाद्वितीयं विजातीयादिभेदत्रयविनिर्मुक्तं । अनादिसिद्धमित्यनेन सपरिकरद्वैतमिथ्यात्वनिरूपणं प्रथमपरिच्छेदार्थोद्दर्शितः ॥ विशुद्ध-तत्पदलक्ष्यम् । अकलं-षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरविनिर्मुक्तं त्वंपदलक्ष्यं प्रत्यगात्मनोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यरूपमग्रबडं ब्रह्मतत्त्वं स्वप्रकाशं-स्वयंज्योतीरूपं, अनेन तत्त्वंपदार्थतत्त्वतदैक्यवाक्यार्थतत्त्वनिरूपणं द्वितीयपरिच्छेदार्थोद्दर्शितः । श्रुत्वा सर्वेषांवेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमवधार्य मत्वा श्रुतार्थं श्रुत्यनुकूलतर्कैरसम्भावनादिवोषनिरासेन विनिश्चित्यानुचिन्त्य तमेवार्थं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणेन ध्यात्वा ऽनुभवहृदया तदुत्थस्वानुभवदाढ्येन साक्षात्कृतं स्वान्ते निधायेति सम्बन्धः, अनेन श्रवणादिनिरूपणं तृतीयपरिच्छेदार्थोद्दर्शितः । परसुखमकलमिति पदद्वयेन मुक्तिनिरूपणं चतुर्थपरिच्छेदार्थोद्दर्शित इति विवेकः ॥ १ ॥ एवं मङ्गलमिषेण ग्रन्थप्रमेयं प्रदर्श्य स्वचिकीर्षितमुपक्रमते—“ अद्वैतेति ” ॥ २ ॥ मोक्षहेतुवाक्यार्थज्ञानमद्वैतगोचरं दृश्यमार्जनं विना न बुद्ध्यारूढं भवेत् तदर्थं तदावश्यकतामाह—“ ब्रह्मात्मैक्यमिति ” ॥ ३ ॥ तत्रा(२)द्वैतसिद्धिद्वैतमि-

(१) दुर्ज्ञानमिति वक्तव्यं दुर्गतं ज्ञेयं दुर्ज्ञेयमिति कथञ्चिदुच्यते ।

(२) द्वैताभावोपलक्षितं यद्वैतस्वरूपं तन्मात्रविषयोऽतएव निर्विकल्पकोपीनिषयस्तस्येत्यर्थः । द्वैतमित्यालसिद्धिपूर्वकत्वादिति । द्वैतमित्यालसिद्धयपूर्वकत्वादित्यर्थः । अयमर्थः एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेर्हि न चैतन्यमात्रप्रतिपत्तिमात्रतात्पर्यं तस्य स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वात् तस्य द्वैतभयरूपानर्थनिवृत्त्यहेतुत्वाच्च किन्तु द्वैताभावविशिष्टब्रह्मप्रतिपत्तिपूर्वकचैतन्यमात्रप्रतिपत्तौ तादृशप्रतीतिः प्रागसिद्धत्वात् अनर्थनिवृत्त्यहेतुत्वाच्च एवञ्च तादृशश्रुतेः सकाशात् प्रथमतो ब्रह्मणि द्वैताभावप्रकारकोबोधो जायते त-

अद्वैतं श्रुतितात्पर्यं ब्रह्मतत्वं निरंजनं ।

विनिश्चित्य विदां तत्र युक्तं युक्तिप्रदर्शनं ॥ ४ ॥

द्वैतमिथ्यात्वसिद्धेर्हि ब्रह्मात्मैक्यं प्रसिद्ध्यति ।

ततोद्वैतस्य मिथ्यात्वमुपपाद्यं तदादितः ॥ ५ ॥

तत्साधननिरासाभ्यां स्वपक्षपरक्षयोः ।

स्वपक्षसाधनं तस्मात्कर्तव्यं युक्तिभिर्दृढं ॥ ६ ॥

मिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वाद्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयं, उपपादनं च स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तत्रापि मुमुक्षोरपेक्षितं स्वसिद्धान्तपरिज्ञानमन्वाभ्यर्हितत्वात् तत्सिद्ध्ये प्रथमं स्वसिद्धान्तमवलम्बते—“ द्वैतेति ” त्रिभिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

* तादृशभावापलब्धितत्रद्वयपक्षमिमावबोधः, उपलब्ध्यधर्मवृद्धौ चापलक्षणीभूतधर्मविशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वात् तथा च तादृशविशिष्टबुद्धेरभावबुद्धित्वेन प्रतियोगिनिशिष्टज्ञानात्मकप्रसक्तिपूर्वकत्वात् हेताभावविशिष्टतत्रद्वयबोधोपात्तत्वं विद्यमाना ब्रह्मोपस्थितिरिव द्वैतविशिष्टविषयिणी वाच्या तथा चासति बाधके विधये उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वभानस्य व्युत्पत्तिसिद्धतयोत्तरकालीनद्वैताभावबोधे धर्मितावच्छेदकतया द्वैतभानसम्भवात् तादृशबुद्धेस्तुल्यविवेकतया द्वैते स्वावच्छेदककालावच्छिन्नस्वाययवृत्तिमत्त्वाभावकत्वात् गाढतया द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयरूपतया तदुत्तराद्वैतसिद्धेस्तन्मिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकत्वनिर्वाहः । अत्र च रुदेवसोऽयं दमयन्नासौदेकमेवाद्वितीयमिति वाक्याभ्यां तुल्यतयाभानमानद्वितीयाभावेदंपदार्थद्वैततादात्म्योभयावच्छिन्नसदुद्देश्यकायकालमत्वविधेयकबोधोपाङ्गीकारे तस्य द्वैतमिथ्यात्वविषयकत्वं न सिद्ध्यति द्वैतस्य द्वैताभावोद्देश्यतानवच्छेदकत्वात् किन्तु पूर्ववाक्येन द्वैतविशिष्टद्वितीयकोऽयकालमत्वविधेयकउत्तरवाक्येन च द्वैतविशिष्टसद्वितीयकोद्वितीयाभावविधेयकोबोधीजायते न च वाक्यभेदापत्तिरित्वात् । ननु द्वैतस्य द्वैताभावोद्देश्यतावच्छेदकत्वे विधये उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वभानस्यासर्वत्रिकतया प्रकृतवाक्यस्य तादृशकालावच्छिन्नत्वबोधे तात्पर्यं मानाभावात् एतदुवाक्यजन्यबोधस्य मिथ्यात्वविषयकत्वं न सिद्धतीति चेन्न सद्वितीयवाक्यस्य तादृशबोधे तात्पर्यान्वयपक्षे कालान्तरावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकधियस्तरति श्रीकामात्मवित् विद्वान्नामरूपाद्विमुक्ताः ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैरित्यादि श्रुतिभिर्ज्ञाननाश्रयत्वानुभाषकदृश्यत्वादिरूपमानान्तरसिद्धत्वेन च तज्जनने वैयर्थ्यापत्तेरुक्तवत्कामजनितबोधस्य मिथ्यात्वनिश्चयरूपतयाऽद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वमिति ।

जगन्मिथ्याऽस्ति दृश्यत्वाज्जडत्वादविभुत्वतः ।

तत्रादौ जगन्मिथ्यात्वे प्राचां प्रयोगान्दर्शयति—“जगदिति”
ब्र(१)ह्मणः सद्रूपत्वेन तदभावानधिकरणत्वात् निर्धर्मकत्वेनैवाभा-
वरूपधर्मानधिकरणत्वाच्च न तत्रातिव्याप्तिरित्युक्तं—“सत्वास-

(१) यद्यपि सत्वादधर्माणां तदुपहित एव ब्रह्मणि सम्बन्धो न तु शुद्धे धर्मधर्मिणी-
क्तादात्म्यस्वीकारेण तत्त्वज्ञानेन धर्माणां नाशे धर्मिणीऽपि नाशपत्तेः । अथ धर्मसमान-
सत्ताकधर्मनाशे सत्येव धर्मिणीनाशश्चारीपितस्य वास्तवधर्मत्वाभावेन तन्नाशेऽपि न ध-
र्मिनाशस्तर्हि शुद्धसत्वेऽपि कैवल्ये तत्र धर्माप्रतयात् शुद्धे धर्मो न स्वीक्रियते तदुक्तम्
रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्तां प्रवर्तते । सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्मादुषुप्तेषु नात्मनः
इति तस्माद्यथा शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन न वृत्तिज्ञानविषयत्वादिकं किन्तु तदुपहितएव ब्र-
ह्मणोति वाचस्पतिसम्मतं तथोक्तयुक्तेः सत्वादधर्मसम्बन्धस्य तदुपहित एव ब्रह्मणोति सत्वा-
दिधर्माभावघटितमिथ्यात्वलक्षणं शुद्धब्रह्मण्यतिव्याप्तं तथापि ब्रह्मणः सद्रूपत्वेन - वाच्य-
त्वाभाववत्त्वेन भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि बाधत्वादिशून्यत्वरूपाभावरूपधर्माश्रयत्वान्नाति-
व्याप्तिः ननु बाधत्वाभावादिरूपधर्मोऽपि न शुद्धे ब्रह्मणि केवलीनिर्गुणइत्यादिश्रुतेः भा-
ववदभावेऽपि युक्तमित्युक्त्वाच्च न च निर्गुणइत्यत्र गुणमात्रोपादानाद्गुणानात्मकबाधत्वा-
भावरूपधर्मस्वीकारे किं बाधकमिति वाच्यम् । ब्रह्मणि बाधत्वाभावस्याबाधितस्य स्वी-
कारेऽद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः न च बाधत्वात्तन्नाभावस्य ब्रह्मण्यसत्त्वे तत्प्रतियोगिबा-
धत्वमेव धर्मः स्यात् प्रतियोग्यभावयोरैकतरस्यावश्यकत्वात् इति वाच्यम् । श्रुतिप्रमित-
त्वेन साक्षित्वादिना च तस्य बाधत्वासम्भवात् ब्रह्मैव हि स्वावच्छेदकाविद्यादीनां प्रका-
शरूपतया भासकं यथा चन्द्रविम्बादि स्वावच्छेदकराहुभासकं एवञ्च ब्रह्मणो यदि काल-
त्रयेऽभावएव पारमार्थिकः स्यात् बाधत्वस्य त्रैकालिकपारमार्थिकनिषेधप्रतियोगित्वरू-
पत्वात् तदाऽविद्यादीनां भानं कथं स्यात् किञ्च ब्रह्मण्युक्तबाधत्वावगाहिज्ञानप्राप्ताख्य-
निश्चयं विना नार्थनिश्चयः तादृशप्राप्ताख्यं च चिद्रूपब्रह्मणैव भास्यं एवञ्च ब्रह्मण ए-
वोक्तनिषेधप्रतियोगित्वे उक्तप्राप्ताख्यग्राहकत्वरूपा निषेधसाक्षितापि नोपपद्येत न च प्र-
पञ्चनिषेधसाक्षि ब्रह्म तन्निषेधसाक्षीत्व एवेति स्वीकुर्मइति वाच्यम् अन्योऽपि स्वीक्रिय-
माणः किंब्रह्मवदबाधत्वाहोस्वित्पारमार्थिकः आद्ये तदबाधसाक्षिणान्येन भवितव्यं
तस्यापि बाधत्वे तदबाधसाक्षिणाऽप्यन्येनेतरनवस्था अन्ये तदेव ब्रह्मैति स्वीकुर्मः कि-
ञ्चेवं सति प्रपञ्चनिषेधसाक्ष्येव लाघवाद्बाधः स्वीकार्यइति “साक्षी चेता केवली नि-
र्गुण” इत्यादिश्रुतिप्रमितस्य बाधता न सम्भवतीत्यत्र आह निर्धर्मकत्वेनेवेति । अभा-
वरूपधर्माधिकरणत्वात् सत्त्वाभावरूपधर्माधिकरणत्वस्याऽप्यसम्भवात् तथा च सत्त्वाभावं
ब्रह्मणि स्वीकृत्यातिव्याप्तिदानमसङ्गतं तस्मादभावरूपधर्मस्य न भावरूपधर्मतुल्ययुक्तिकत्वम्

सत्वासत्त्वगिरा वक्तुमशक्यं तत्त्ववर्णवत् ॥ ७ ॥

स्वाधिष्ठाने परे तत्त्वेऽध्यस्तस्य जगतोऽथवा ।

त्रैकालिकनिषेधस्य प्रतियोगितयाऽस्तु तत् ॥ ८ ॥

वस्तुत्वेऽपि निषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वहेतुना ।

त्वगिरेति” । ते(१)नेदं प्रथमं जगतोमिथ्यात्वलक्षणं भवतीति प्र-
दर्शितं ॥ ७ ॥ प्रतिप(२)न्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्या-
त्वमिति लक्षणान्तरं दर्शयति—“ स्वाधिष्ठानोति ” । अस्तु तत्
मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽद्वैत-
हानिः प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनं व्यावहारिकत्वेऽपि तस्य बा-
ध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधितयाऽर्थान्तरमद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं
च तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं च स्या-
दित्याशङ्क्य समाधत्ते—“ वस्तुत्वेऽपीति । ” प्रपञ्चनिषेधाधि-
करणीभूतब्रह्माभिन्नत्वान्निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वं ।

प्रपञ्चे कल्पितस्य व्यावहारिकवाधत्वादेरभावस्याधिष्ठानब्रह्मस्वरूपत्वादन्वया तस्यापि
व्यावहारिकत्वे उक्तवाधत्वंप्रतिषेधकत्वाऽसम्भवात् तत्सम्भवस्वीकारपक्षेऽपि सत्ताब्र-
ह्मस्वरूपादतिरिक्तस्य तादृशभावस्वरूपस्य कल्पने गौरवादतिरिक्तादृशस्वरूपस्वीकारप-
क्षेऽपि तस्य ब्रह्मणि त्वया सम्भवास्वीकारे सत्त्वाभावस्याप्रतिरिक्तस्य शुद्धब्रह्मसम्भवास-
म्भवात् कोऽपि दोष इति भावः ।

(१) सत्तात्रान्ताभासत्तात्रान्ताभावोभयवत्त्वं सत्तात्रान्ताभाववत्त्वे सति असत्ता-
त्रान्ताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वलक्षणं पर्यवसितम् सत्त्वञ्च त्रिकालाभाधातुं क्वचिदप्युपाधौ
सत्त्वेन प्रतीतान्नैतत्त्वमसत्त्वमेतदुभयाभावः साधय इति नार्थान्तरं व्याधातीवा शुक्तिरूपे
प्रसिद्धतुवात्राप्रसिद्धविशेषणतुवमतीमिलितस्य विशिष्टस्य वाऽप्रसिद्ध्या प्रत्येकप्रसिद्ध्याव
साधयस्य साधनौयतया शशशृङ्गयोः प्रत्येकं प्रसिद्ध्या शशौयशृङ्गसाधनमपि स्यादिति
परास्तम् ।

(२) प्रतिपन्नः स्वप्रकारकधीविशेष्यो य उपाधिरधिकरणं तन्निष्ठो यस्यैकालिक-
निषेधोऽत्रान्ताभावस्तत्प्रतियोगितुर्मित्यर्थः । कपालादिनिष्ठभेदध्वंसादिप्रतियोगि-
तुवमादाय सिद्धसाधनवारेणाय त्रैकालिकेति ।

नाद्वैतहानिर्नो वास्ति प्रपञ्चस्यापि वस्तुता ॥ ९ ॥

अतात्त्विकोनिषेधोऽपि व्यावहारिक इष्यते ।

विरोधस्तुल्यसत्त्वेन विश्वतत्प्रतिषेधयोः ॥ १० ॥

क्वचित्प्रतीत्यनर्हत्वमत्यन्तासत्त्वमुच्यते ।

न तथात्त्वं प्रपञ्चस्य स्वाधिष्ठाने प्रतीतितः ॥ ११ ॥

अतो न तुच्छतापत्तिः शुक्तिरूप्यवदस्य तु ।

अनिर्वाच्यस्य मिथ्यात्वं सिद्धमारोपितत्वतः ॥ १२ ॥

मिथ्यात्वाभावसत्त्वस्य ब्रह्मरूपत्वमिष्यते ।

ननु तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिः स्यादित्यत आह—“ नो वेति । ” तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि शुक्तिरजतादौ कल्पिते व्यभिचारादिति भावः ॥ ९ ॥ अतात्त्विकत्वेऽपि न प्रातिभासिकः किन्तु व्यावहारिक इत्याह—“ अतात्त्विक इति ”

ननु तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वादर्थान्तरं नेत्याह—“ विरोध इति । ” निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्त्रं किन्तु निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वं प्रकृते तुल्यसत्ताकत्वात्कथं न विरोधित्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ नन्वेवमत्यन्तासत्त्वापातः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं हि अन्यत्रासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्य घटादेः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यन्तं अन्यथा तेषामन्यत्र सत्त्वापातात् न हि तेषामन्यत्र सत्ता सम्भवतीति तव सिद्धान्तस्तथा च कथमसद्वैलक्षण्यमित्याशङ्काह—“ क्वचिदित्यादि ” द्वाभ्यां । अयमर्थः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यद्यपि तुच्छानिर्वचनीययोः साधारणं तथापि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमत्यन्तासत्त्वं तच्च शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे च बाधापूर्वं नास्त्येवेति न तुच्छतापत्तिरिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेनोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्य-

नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं विभुत्वं ब्रह्मणस्तथा ॥ १३ ॥

पूर्णत्वमपरिच्छिन्नतया दिक्कालवस्तुभिः ।

निर्द्धर्मकतया सर्वधर्माभावस्य सम्भवात् ॥ १४ ॥

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वं जगतोऽस्तु वा ।

ज्ञानप्रयुक्तावस्थानसामान्यविरहस्य यत् ॥ १५ ॥

प्रतियोगित्वमेवैतन्निवर्त्यत्वं मतं यतः ।

हेत्वात्मना स्वरूपेण चावस्थानं द्विधा मतं ॥ १६ ॥

ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तेयं विरहप्रतियोगिता ।

न घटे मुद्गरपातात्सा भवेच्चेत्ववस्थितौ ॥ १७ ॥

त्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—“ मिथ्यात्वेत्यर्द्धेन । ” जग-
तोमिथ्यात्वव्याख्यानेन तदधिष्ठानस्य ब्रह्मणो नित्यत्वस्वप्रकाशत्वा-
दिकमपि व्याख्यातमित्याह—“ नित्यत्वमिति । ” कालपरि-
च्छेदाभावोनित्यत्वं, परप्रकाश्यत्वाभावो हि स्वप्रकाशत्वं, देशपरि-
च्छेदाभावो विभुत्वं, वस्तुपरिच्छेदाभावः परिपूर्णत्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥
भावरूपधर्मानाश्रयत्वेपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावरूपत्वेन न काप्यनु-
पपत्तिरित्याह—“ निर्द्धर्मकतयेति ” ॥ १४ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वं
मिथ्यात्वमिति लक्षणान्तरमाह—“ तत्त्वज्ञानेति । ” ननूत्तर-
ज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिर्मुद्गरपातादिनिवर्त्ये च घटादावव्या-
प्तिरित्याशङ्क्याह—“ ज्ञानप्रयुक्तेति । ” ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसा-
मान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वं, अवस्थितिर्द्विधा स्वरूपेण
कारणात्मना च सत्कार्यवादाभ्युपगमात् तथा च मुद्गरपातेन घटस्य
स्वरूपेणावस्थितिविरहेपि कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाभावाद्ब्रह्मज्ञान-
प्रयुक्त एव स इति नातीतघटादावव्याप्तिरिति त्रयाणां समुदि-
तार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वा सह ।

वर्तमानेन वा ज्ञानान्निवृत्तिर्बाध इष्यते ॥ १८ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।

अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ १९ ॥

रूप्योपादानमज्ञानं स्वकार्येण सहैव तत् ।

स्वाधिष्ठानस्य विज्ञानात्साक्षात्कारान्निवर्त्तते ॥ २० ॥

ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण तत्त्वज्ञाननिवर्त्यता ।

यद्वा ज्ञाननिवर्त्यत्वं साक्षात्कारतयेष्यते ॥ २१ ॥

तत्र विवरणाचार्योक्तमर्थं श्लोकेन सङ्गृह्णाति—“अज्ञानस्येति”
उत्तरज्ञानेन लीनस्य पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनाऽवस्थानादवस्थिति-
सामान्यविरहानुपपत्तेः नृशृङ्गादौ तत्त्वेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वा-
भावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्रैव वार्त्तिककृत्संमतिमाह—
“तत्त्वमसीति।(१)” सह कार्येण नासीदिति लीनेन कार्येण
सह निवृत्त्यभिप्रायं सह कार्येण न भविष्यतीति तु भाविका-
र्यनिवृत्त्यभिप्रायमित्यन्यदेतदिति भावः ॥ १९ ॥ शुक्तिरजतादेश्चा-
परोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिभासकालेऽवस्थित्यङ्गीकाराच्च बा-
धकज्ञानं विना तद्विरह इति न साध्यविकलतेत्यभिप्रेत्याह—“रू-
प्योपादानमिति ” ॥ २० ॥ ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्व-
मित्यपि साधित्याह—“ज्ञानत्वेति । ” तथाचोत्तरज्ञानस्य पूर्व-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वं च न ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण किं त्विच्छादिसाधारणेनो-
दीच्यात्मविशेषगुणत्वेनोदीच्यत्वेन वेति न सिद्धसाधनादीत्यभिप्रायः
वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह—
“यद्वेति ” ॥ २१ ॥ लक्षणान्तरमाह—“यद्वेति । ” तच्च स्वा-

यद्वा स्वाश्रयनिष्ठस्यात्यन्ताभावस्य सर्वथा ।

प्रतियोगित्वमेवास्तु मिथ्यात्वं साधुसम्मतं ॥ २२ ॥

मिथ्यात्वं सद्विविक्तं वा मानसिद्धं सदिष्यते ।

दोषासहकृतज्ञानकरणं मानमीर्यते ॥ २३ ॥

मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वे प्रपञ्चे सत्यता न हि ।

त्यन्ताभावसमानाधिकरण एव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं अतः पूर्ववै-
लक्षण्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ लक्षणान्तरमाह—“सद्विविक्तमिति”

सत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वं प्रमाणत्वं च दोषास(१)हकृतज्ञानकरणत्वं, तेन
स्वप्नादिवत्प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेन मिथ्यात्वं सिद्ध्यति, अत्राप्यसति
निर्द्धर्मके ब्रह्मणि चातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशे-
षणं देयं तयोः सत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वाभावादिति ॥ २३ ॥

॥ मिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

ननूक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिरेकस्मिन्धर्मिणि
प्रसक्तयोर्विरुद्धधर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वनियमात् मिथ्यात्व-
सत्यत्वे च तद्वदेव प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेरुभयथाप्यद्वैतव्याघात इत्या-
शङ्काह—“ मिथ्यात्वस्येति ” । यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकमुभ-
यवृत्ति न भवेत्तत्र हि विरुद्धयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वं भ-

(१) दोषत्रिधया ज्ञाने निमित्तकारणमविद्या तादृशकारणतानिरूपकं तत्त्वमस्या-
दिदेवान्तावाक्याजन्तज्ञानं तस्य सर्वस्य भ्रमत्वात् तद्विषयस्य मिथ्यात्वं सिद्ध्यति ननु शुद्धब्र-
ह्मणी वृत्त्यविषयत्त्वपक्षे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्तज्ञानस्य स्वीपङ्क्तिं ब्रह्मैव विषय इति उपदि-
तस्य मिथ्यात्वेन तज्ज्ञानस्य प्रमात्वं कथमिति चेन्न, अपवादितस्य वृत्तिविषयत्वोपङ्क्तिं रूपं
यस्य ज्ञानस्य विषयस्तत्त्वं प्रमात्वं घटादिकं वृत्तिविषयत्वानुपङ्कितमपि वृत्तिविषयस्तथापि
सर्वस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपङ्कितमपि विषयः, घटाद्याकारवृत्तिश्च न मिथ्येति भ्रमकाले
घटादेः सत्यत्वं जानतां घटाद्याकारवृत्तेः प्रमात्त्वव्यवहारो जायत एव तथा चोक्तदोषनि-
ष्ठोक्तकारणतानिरूपकान्यधौविषयोयस्तदन्यत्त्वं मिथ्यात्वं ज्ञानकरणादिनिवेशे प्रयोजना-
भावादिति ध्येयम् ।

दृश्यत्वादेर्निषेध्यत्वावच्छेदकतयेष्यते ॥ २४ ॥

मिथोविरहरूपत्वेऽसमसत्ताकयोर्न हि ।

विरोधः सत्वमिथ्यात्वधर्मयोर्वा समुच्चयात् ॥ २५ ॥

व्यावहारिकमिथ्यात्वं व्यावहारिकसत्यता ।

हरन्नापीह सत्यत्वं जातु काल्पनिकं हरेत् ॥ २६ ॥

मिथ्यात्वसाधने हेतुर्दृश्यत्वं तन्निरुच्यते ।

वेत् यथा रजतत्वतदभावयोः शुक्तौ, तत्र निषेध्यतावच्छेदकभेद-
नियमात् प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादि तथा च
न प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिर्न वाऽद्वैतव्याघात इति तात्पर्यार्थः ॥ २४ ॥ प्र-
कारान्तरेण परिहारमाह—“ मिथ इति ” द्वाभ्यां—। “ अस-
मेति ” छेदः । एतदुक्तं भवति, परस्परविरहरूपत्वेऽपि विषमसत्ता-
कयोरविरोधः व्या(१)वहारिकसत्यत्वापहारेपि काल्पनिकसत्यत्वान-
पहारात्तार्किकमतसिद्धसंयोगतदभाववत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समु-
च्चयाभ्युपगमाच्चैकसाधकेनापरस्य बाध्यत्वं विषमसत्ताकत्वे प्रयो-
जकं यथा शुक्तिरूप्यतदभावयोः, एकबाधकबाध्यत्वं च समसत्ता-
कत्वे प्रयोजकं यथा शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः अस्ति च प्रपञ्च-
तन्मिथ्यात्वयोरेकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वं अतः समसत्ताकत्वान्मिथ्यात्व-
बाधकेन प्रपञ्चस्यापि बाधान्नाद्वैतहानिरिति ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ मिथ्यात्वमिथ्यात्वोपपत्तिः ॥

मिथ्यात्वे साध्ये हेतूक्तं यदृश्यत्वं तदुपपादनं प्रतिज्ञा-
माह—“ मिथ्यात्वेति ” । लक्षणमाह—“ शब्देति ” ।
शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वं अन्यथा शशविषाणं तुच्छ-

शब्दादजन्यधीवृत्तिविषयो दृश्यमिष्यते ॥ २७ ॥
 न शुद्धतुच्छयोरेवं व्यभिचारो यतस्तयोः ।
 शब्दजन्यैकधीवृत्तिगोचरत्वं मतं द्वयोः ॥ २८ ॥
 सप्रकारकधीवृत्तिविषयत्वं तदस्तु वा ।
 कश्चिद्धर्मोस्ति सोपाख्यः प्रकारो वृत्तिगोमतः ॥ २९ ॥
 न निष्प्रकारकज्ञानविषये शुद्धचिद्धने ।
 व्यभिचारो न वा तुच्छे निरुपाख्यप्रकारगे ॥ ३० ॥
 चैतन्यविषयत्वं वा चित्सम्बन्धित्वरूपधृक् ।
 न चिति व्यभिचारोऽस्य सम्बन्धस्याप्यभावतः ॥ ३१ ॥
 यद्वा स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तायाः स्वसंविदः ।

मित्यादिशब्दजन्यवृत्तिविषये तुच्छे व्यभिचारस्य दुरुद्धरत्वात् एवं स-
 ति शुद्धस्य वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः तु(१)च्छु-
 द्धयोः शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वात् न भ्रूयुषगमात् इति द्वयोरर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

लक्षणान्तरमाह—“ सप्रकारकेति ” द्वाभ्यां ॥ २९ ॥ ३० ॥

लक्षणान्तरमाह—“ चैतन्येति ” । यथाकथञ्चित्सम्बन्धित्वरूपं
 हेतुः तच्च न चैतन्ये अभेदेन भेदान्तरीयकस्य सम्बन्धस्याभावाद्-
 तो न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ लक्षणान्तरमाह—“ यद्वेति ”
 त्रिभिः । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरूपं दृश्यत्वं हेतुः
 संविच्छब्देन च विषयाभिव्यक्तं वृत्यभिव्यक्तं वा शुद्धं वा चैतन्य-

(१) शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पातञ्जलमूलीकविकल्पाख्यशब्दजन्य-
 वृत्तिविषयस्तुक्, ब्रह्मापि “ फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्राक्तनिर्वाकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय
 वृत्तिव्याप्तिरिदृश्यते ” इत्युक्तरीत्या श्रुतिजन्यवृत्तिविषय इति हेतुसत्त्वाद् व्यभिचार इति भावः ।

अपेक्षावन्त्वमेवास्तु दृश्यत्वं हेतुरंजसा ॥ ३२ ॥
 शुद्धं वा वृत्त्यभिव्यक्तं चिन्मात्रं वा घटादिगं ।
 संविच्छब्देन तेनासौ व्यवहारोपि सर्वगः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मणः स्फूर्तिरूपे स्वातिरिक्ताया न संविदः ।
 व्यवहारे नित्यसिद्धेऽपेक्षाऽस्तीति न दृश्यता ॥ ३४ ॥
 अस्तु वाऽस्वप्रकाशत्वं दृश्यत्वं ब्रह्मगं न तत् ।
 ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं यत्साक्षादिति च श्रुतेः ॥ ३५ ॥
 स्वापरोक्षेऽनपेक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमन्यतः ।
 अन्याधीनापरोक्षत्वाद्दृश्यत्वं स्याद्वटादिषु ॥ ३६ ॥

मभिप्रेतं तथा च घटादौ नित्यातीन्द्रिये घटादिभास्ये च सर्वोपि व्यवहारः स्वातिरिक्तसंवित्सापेक्ष इति नासिद्धिः व्यवहारश्च स्फुरणाभिवदनादिसाधारणस्तत्र ब्रह्मणः स्फुरणरूपे व्यवहारे नित्यसिद्धे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षैव नास्तीति नियतिपदेन व्यभिचारवारणं स्वगोचरयावद्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षायां पर्यवसानादिति त्रयाणां समुदितोर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

लक्षणान्तरमाह—“ अस्तुवे ”ति द्वाभ्यां । अस्वप्रकाशत्वं दृश्यत्वं स्वप्रकाशत्वं हि स्वापरोक्षत्वे स्वातिरिक्तानपेक्षत्वं ‘यत्सा(१)-क्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति’ श्रुतेः तथा चान्यानधीनापरोक्षत्वं पर्यवसितं तन्निरूपितभेदवत्त्वं हेतुः तच्च नित्यपरोक्षेऽन्याधीनापरोक्षे च घटादावस्तीति नासिद्धिः । न च ब्रह्मणो ब्रह्मप्रतियोगिककाल्पनिकभेदवत्त्वात्तत्र व्यभिचारः अकल्पितभेदस्य क्वाप्यसिद्धत्वादिति वाच्यं । तद्भेदस्यान्यानधीनापरोक्षत्वरूपधर्मानिरूपितत्वात् जीवत्वेश्वरत्वादिरूपस्यान्यस्यैव धर्मस्य तन्निरूपकत्वादिति वा(२)तात्पर्यार्थः ॥३५॥३६॥

अवेद्यत्वेऽपरोक्षैकयोग्यताभावरूपि तत् ।

दृश्यत्वं तत्र नासिद्धिर्हेतुवैकल्यमेव वा ॥ ३७ ॥

जडत्वमपि हेतुः स्याज्जगन्मिथ्यात्वसाधकं ।

अज्ञानत्वं जडत्वं स्यादनात्मत्वमथास्तु वा ॥ ३८ ॥

अर्थोपलक्षितं भानं ज्ञानत्वेनोच्यते श्रुतौ ।

तन्न व्यभिचरेन्मोक्षदशायामपि चिद्वने ॥ ३९ ॥

एवमानन्दाभिन्नत्वमनात्मत्वं भवेन्नयात् ।

ब्रह्मत्वं विषयोत्थेऽपि सुखे ज्ञानात्मनि स्वतः ॥ ४० ॥

एवं चावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपं दृश्यत्वमपि हेतुरित्याह—“अवेद्यत्वे इति ।” ननु फलव्याप्यत्वाभावविशिष्टं यदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तस्य ब्रह्मणीवाविद्यान्तःकरणादौ शुक्तिरूप्यादौ च सत्त्वेनासिद्धिसाधनवैकल्ये स्यातामित्याशङ्क्याह—“न चेति(१)।” अज्ञाननिवर्त्तकवृत्तिविषयत्वयोग्यत्वस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वपदेन विवक्षितत्वात्तस्य चाविद्यादौ शुक्तिरूप्यादौ चासत्त्वान्नासिद्धिसाधनवैकल्ये इति दृश्यत्वहेतूपपत्तिरित्यर्थः ॥३७॥
॥ दृश्यत्वहेतूपपत्तिः ॥

जडत्वमपि मिथ्यात्वे हेतुरित्याह—“जडत्वमिति” । अर्थोपलक्षितप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वेन मोक्षदशायामपि तदनपायादज्ञानत्वं जडत्वमिति पक्षे नात्मनि व्यभिचारः ज्ञानस्य सज्ञेयत्वं सज्ञातृत्वं न स्वाभाविकं किन्त्वौपाधिकं उपाधिविलये तथात्वस्य सत्त्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अनात्मत्वं जडत्वमिति पक्षेऽप्याह—“एवमिति” । वैषयिकानन्दस्यापि ब्रह्मरूपत्वात्तदुपाधिमात्रस्यैवोत्पत्तिविनाशप्रतियोगित्वात्तथा चानन्दभिन्नत्वमनात्मत्वमिति सुष्ठु-क्तमिति भावः ॥ ४० ॥ जडत्वहेतूपपत्तिः ।

परिच्छिन्नत्वमप्यस्ति हेतुर्मिथ्यात्त्वसाधने ।

दिकालवस्तुविच्छेदशून्यत्वादात्मगं न तत् ॥ ४१ ॥

स्वान्यूनसमसत्ताकाभावैकप्रतियोगिता ।

अस्यज्ञानवियन्मुख्ये नातोसिद्धिरिहेष्यते ॥ ४२ ॥

तस्मादेति श्रुतिः प्राह जन्यत्वं वियदादिषु ।

परिच्छिन्नत्वमपि मिथ्यात्वे हेतुरित्याह— “ परिच्छि-
न्नत्वमिति ” । तद्देशतो वस्तुतः कालतश्चेति द्विविधं,
तत्र देशतः परिच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कालतः प-
रिच्छिन्नत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वस्तुतः परिच्छिन्नत्वमन्योन्याभा-
वप्रतियोगित्वं । ननु समवायसम्बन्धेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमा-
त्मनि व्यभिचारि तस्याप्याकाशवत्काप्यसमवेतत्वात् तथाऽन्योन्या-
भावप्रतियोगित्वमपि तत्र व्यभिचारि तस्य जडनिष्ठान्योन्याभाव-
प्रतियोगित्वादन्वया जडत्वापत्तेरित्याशङ्क्याह—“दिकालेत्यादि-
ना” । अत्यन्ताभावेऽन्योन्याभावे च धर्मिप्रतियोगिसमसत्ताकत्ववि-
शेषणेनात्मनि व्यभिचारपरिहारादिति भावः ॥ ४१ ॥ अज्ञानाका-
शादौ च स्वसमानसत्ताकात्यन्ताभावान्योन्याभावप्रतियोगित्वस-
त्वेनासिद्ध्यभावात् अविद्याकाशादव्यावहारिकस्य पारमार्थिकाभा-
वपक्षे स्वान्यूनसत्ताकेति विशेषणदाने नासिद्धिरित्याह—“स्वा-
न्यूनेति ” । ॥ ४२ ॥ ननु ध्वंसप्रतियोगित्वमाकाशादावसिद्धं
तेषां परैर्नित्यत्वाभ्युपगमादित्यत आह—“ तस्माद्वा इति ” ।
‘तस्माद्वा(१) एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति’ श्रुतिसिद्धजन्यत्वे-
नानुमितत्वाच्चाकाशादौ ध्वंसप्रतियोगित्वमसिद्धं ‘आकाशवत्सर्व-

अतोऽन्यदार्तमित्याह ब्रह्मभिन्नं विनश्यति ॥ ४३ ॥

घटाद्याः स्वानुगस्फूर्तिवस्तुन्यारोपिता इमे ।

विभक्तत्वाद्यथा सर्पमालाद्या रज्ज्वदंलवे ॥ ४४ ॥

अस्ति प्रतीयमानत्वं स्वाभाववति वस्तुनि ।

कल्पितत्वं निवर्त्यत्वं स्वरूपज्ञानतोऽथवा ॥ ४५ ॥

गतश्च नित्य'इत्यत्र चात्मनिदर्शनत्वं स्वसमानकालीनसर्वगतत्वेन
आभूतसंप्लवावस्थायित्वेन चेति द्रष्टव्यं । 'अतो(?)ऽन्यदार्तमिति' श्रुत्या-
ऽनात्ममात्रस्यैव विनाशित्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ ४३ ॥

॥ परिच्छिन्नत्वहेतूपपत्तिः ॥

अत एव घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पिताः विभक्त-
त्वात् यथा सर्पमालादिकं स्वानुगतप्रतिभासे रज्ज्वा इदमंशे विभ-
ज्यते एवं ब्रह्मण्यनुगच्छति घटादिकं विभज्यते सन्धटः सन्पट इत्यान-
न्दबोधोक्तमपि साधु इत्यभिप्रेत्याह—“घटाद्या इति” । रज्ज्वदं-
लवे-रज्ज्वा इदमंशे इत्यर्थः । विभक्तशब्देन स्वसमानसत्ताकभेदप्र-
तियोगिन्वरूपवस्तुपरिच्छेदस्य विवक्षितत्वात् न ब्रह्मतुच्छयोर्व्य-
भिचार इति भावः ॥ ४४ ॥ अत एव घटादिकं सद्रूपकल्पितं प्रत्येकं
तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात् प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजलतरङ्गचन्द्र-
वदिति ब्रह्मसिद्धिकारोक्तमपि साधु इत्यभिप्रेत्याह—“अस्तीति” ।

ननु सदर्थस्य ब्रह्मणो रूपादिहीनस्याऽऽसंसारमज्ञानावृतस्य शब्दैक-
गम्यस्य कथं घटः सन्नित्यादिवुद्धिविषयता तथात्वे वा कथं सहे-
तुदृश्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्य स्वरूपेणाप्रत्यक्षस्य राहोश्चन्द्रावच्छेदे-
नैव ब्रह्मणापि घटाद्यवच्छेदेनैव प्रत्यक्षता, स्वरूपज्ञानस्यैव सहेतु-
दृश्यनिवर्तकत्वं न घटाद्यवच्छिन्नज्ञानस्येत्यभिप्रेत्याह—“ निव-
र्त्यत्वमिति ” ॥ ४५ ॥ मिथ्यात्वे चित्सुखानुमानमपि दर्शयति-

स्वोपादानैकनिष्ठस्यात्यन्ताभावस्य सर्वथा ।

प्रतियोगी पटोऽयं स्यादंशित्वादितरांशिवत् ॥ ४६ ॥

मिथ्यात्वसाधकाः सर्वे ये दृश्यत्वादिहेतवः ।

सोपाधिके न सन्त्येत उपाधेरनिरूपणात् ॥ ४७ ॥

“ स्वोपादानेति ” । अयं पटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गी अंशित्वादितरांशिवदिति तत्र तन्तुपदं उपादानपरं अत उक्तं—

“ स्वोपादानेति ” । स्वोपादाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
लक्षणमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

॥ आनन्दबोधब्रह्मसिद्धिकारचित्सुखानुमानोपपत्तिः ॥

ननु दृश्यत्वादिहेतवः सोपाधिकास्तथा हि स्वबाधका-
भिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वं स्वबाधकाबाधकं प्रति निषेध्य-
त्वेन विषयत्वं वा विपक्षाद्यावृत्तं समव्याप्तमत एव व्यतिरे-
कव्याप्तिमदुपाधिरिति तत्राह—“ दृश्यत्वादिहेतव इति ” ।

“ उपाधेरनिरूपणादिति ” । एतदुक्तंभवति, ब्रह्मज्ञानमा-
त्रबाध्ये देहात्मैक्ये मिथ्याभूते साध्याव्यापकत्वात् पर्वतावय-
ववृत्त्यन्यत्वादिवत्साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षे-
तरतुल्यत्वाच्च बाधोन्नीतत्वात् स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्त-
भानत्वं न मिथ्यात्वव्यापकं दोषप्रयुक्तभानत्वं तु भवति व्यापकं
तच्च साधनव्यापकमपीति नोपाधिः दृश्यत्वादिनैव मिथ्यात्ववत्तस्यापि
साधनात् एवं द्वितीयोपाधावपि स्वबाधकाबाध्यबाधकं प्रतीति
विशेषणं व्यतिरेकसाधने व्यर्थं विशेष्यभागस्तु साध्यसाधनयो-
र्व्यापक इति नोपाधिर्नापि श्रुतितात्पर्याविषयत्वमुपाधिः श्रुतिता-
त्पर्यविषयत्वस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठतया तदभावस्य साधनव्यापक-
त्वादिति ॥ ४७ ॥

॥ मिथ्यात्वानुमाने सोपाधिकत्वभङ्गः ॥

आभाससाम्यं नाप्येषां नैते बाधितगोचराः ।

प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वस्यानिरुक्तेर्बाधकं न तत् ॥ ४८ ॥

तस्मादध्यक्षयोग्यस्य सत्त्वस्येहानिरुक्तितः ।

ननु विमतं प्रातिभासिकं दृश्यत्वात्, ब्रह्म मिथ्या व्यवहारविषयत्वा-
दसद्विलक्षणत्वाद्वा शुक्तिरूप्यवदित्याभाससाम्यमित्याशङ्क्य निरा-
चष्टे—“ आभासेति ” । जगतो व्यावहारिकसत्त्वे बाध्ये व्यवहा-
रानुपपत्तिर्ब्रह्मणो मिथ्यात्वे शून्यवादापत्तिश्चेति प्रतिकूलतर्कपराह-
तेन तयोरसाधकत्वात् प्रकृते च प्रतिकूलतर्कस्य निरसिष्यमाणात्वात् ।
प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वं चेत्साध्ये देहात्मैक्ये व्यभिचा-
रोऽप्रयोजकत्वञ्च प्रातिभासमात्रशरीरत्वं चेद् दृष्टिसृष्टिमतेन सिद्ध-
साधनं, ब्रह्मणि मिथ्यात्वे साध्ये सोपाधिके सिद्धसाधनं निरुपाधिके
व्यवहारविषयत्वरूपो हेतुरसिद्धः एवमसद्विलक्षणत्वं क्वचिदप्युपाधौ
सत्त्वेन प्रतीयर्हत्वरूपं शुद्धे ब्रह्मणि नास्त्येव ब्रह्मणोऽबाध्यत्वेन बाध्य-
त्वलक्षणमिथ्यात्वसाधने विरोधाद्, दृष्टान्तस्तु साधनविकल इत्यर्थः ।

॥ मिथ्यात्वानुमान आभाससाम्यभङ्गः ॥

ननु सन्धट इत्याद्यध्यक्षबाधितविषया दृश्यत्वादय इत्याश-
ङ्क्य परिहरति—“ नैत इति ” । चक्षुरादिप्रत्यक्षयोग्यामिथ्या-
त्वविरोधिसत्त्वानिरुक्तेः, तथाहि न तावत् प्रमाविषयत्वं तद्योग्यत्वं
भ्रमाविषयत्वं वा तादृक्सत्त्वं चक्षुराद्यगम्यभ्रमप्रमाघटितत्वेन चक्षु-
राद्ययोग्यमिति न प्रत्यक्षस्य तद्बाधकत्वमित्यर्थः । तथा च प्रपञ्चप्र-
त्यक्षस्य तात्त्विकत्वागोचरत्वेऽपि अतत्त्वावेदकत्वसम्भवान्न तेन त-
द्बाध इति भावः ॥४८॥ तस्मात्प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वानिरुक्त्या प्रत्यक्षबाधो-

नाध्यक्षबाधोमिथ्यात्वलिङ्गस्यात्रोपपद्यते ॥ ४९ ॥

न(१)लौकिकं न सामान्यजन्यं साक्ष्यात्मकं च न ।
प्रत्यक्षं बाधते लिङ्गं मिथ्यात्वस्यानुमापकं ॥ ५० ॥

सन्धटश्चेत्यधिष्ठानब्रह्मवस्त्ववभासते ।

यथेदं रूप्यमित्यत्र भातीदं रजताश्रयः ॥ ५१ ॥

रूपादिहीनकालादेरक्षगोचरता यथा ।

तथा रूपादिहीनस्य ब्रह्मणः किं न सम्भवेत् ॥ ५२ ॥

द्धारः सिद्ध इत्युपसंहरति—“ तस्मादिति ” द्वाभ्यां ॥४९॥५०॥

॥ प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वानिरुक्त्याप्रत्यक्षबाधोद्धारः ॥

किञ्चेदं रूप्यमित्यत्रदमिति वत्सन्धट इत्यत्रापि सदित्यधिष्ठा-
नभूतं ब्रह्मैव भासते इत्याह—“ सन्निति ” । इदं रजताश्रयः
इदमिति रजतस्याधिष्ठानमित्यर्थः । ननु रूपादिहीनस्य ब्रह्मणः कथं
चाक्षुषादिज्ञाने स्फुरणमिति तत्राह—“ रूपादीति ” साङ्ख्येन ॥५२॥

किञ्च निश्चितप्रामाण्यमेव प्रत्यक्षमितरबाधकं भवद्भवेत् न चात्र
प्रामाण्यं निश्चितमागमविरोधाद्भाविबाधाभावानिर्णयाच्चेत्याह—
“ न वेति ” । मात्वं-प्रामाण्यं । ननु प्रत्यक्षमेव प्रबलमनुमानाग-

(१) अथाद्वैतिमते ब्रह्मणि यत्सत्त्वमभ्युपगम्यते तदेव मन्यते जगत्पि, तन्निष्ठं च
सत्त्वं नापरिक्लिप्तत्वं तस्य तुच्छेऽपि सत्त्वात्किन्त्वन्यदेव तच्च प्रपञ्चेऽपि भविष्यतीति चेन्न,
प्रकाशद्वितीयचैतन्यरूपस्य सत्त्वस्य स्वीकृतत्वेन जगत्पि तदभ्युपगमे रजतत्वविरोधि-
शुक्तिस्तत्त्वा रजतस्यैव जगतीऽप्यसत्त्वापत्तेः । न च तथाऽपि सर्वदेष्टव्यचैकालिकनिषे-
धप्रतियोगित्वमसत्त्वं तुच्छानिर्चनौयसाधारणं तदभावः सत्त्वं तच्च ब्रह्मण्यैव जगत्पिपीत
वाच्यं, चक्षुराद्ययोग्यानेकपदार्थघटितत्वेनैतादृशसत्त्वग्रहणे चक्षुरादेरसामर्थ्यात् । न च
सामान्यप्रत्यासत्त्या तत्सम्भवः सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् प्रत्यक्षस्य वर्तमानभा-
वग्राह्यत्वाच्च, नन्वेवं सति शुक्तिरूप्यादेः प्रतिपन्नोपाधौ चैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूप-
मिथ्यात्वं कथं प्रत्यक्षं न च साक्षात्तत्वात् तद्गृह्यत इति वाच्यम् । तर्हि निषेधाप्रतियोगित्वं
सत्त्वमपि तेनैव गृह्यतामिति चेन्न । साक्षात्तौ विद्यमानसर्वावभासकत्वेनाविद्यमानभावि-
बाधाभावभासकत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

सर्वाधिष्ठानमेवैकं सत्सर्वतानुभूयते ।

न वा वेदविरोधेन मात्वं मानान्तरं भजेत् ॥ ५३ ॥

चन्द्रे प्रादेशप्रत्यक्षं यथाऽऽगमविरोधतः ।

अप्रमाणं तथाऽध्यक्षं भेदग्राहि न मा भवेत् ॥ ५४ ॥

असम्भावितदोषस्यापौरुषेयतया स्वतः ।

यथा प्रमात्त्वं वेदस्य तथा मानान्तरे न तत् ॥ ५५ ॥

वेदानुकूलतर्कोऽपि प्रत्यक्षात्प्रबलो यतः ।

ततो न तेन बाधोस्ति मिथ्यात्वानुमितेरपि ॥ ५६ ॥

मवाधकं नानुमानागमौ तथेत्याशङ्क्य चन्द्रतारकादिपरिमाणप्र-
त्यक्षेऽनुमानागमविरोधेन तस्याप्रामाण्यदर्शनात्तेनाऽपि स्वप्रामाण्य-
सिद्ध्यर्थमितराविरोधस्यावश्यमपेक्षणीयत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ च-
न्द्रेति ” । “ न मा भवेत् ”—अप्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥
ननु प्रत्यक्षमागमाद्यपेक्षया जात्यैव प्रबलं स्यादित्यत आह—
“ असम्भावितेति ” । तथा च ‘ प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु-
त्रिषु स्मृतमिति ’ वचनादपि प्रत्युतागमस्यैव सर्वतः प्राबल्यं, प्रत्यक्षे
तु न जात्या प्राबल्ये मानमस्तीति भावः ॥ ५५ ॥ वेदानुकूलतर्कस्या-
पि प्रत्यक्षात्प्राबल्यं किमुत साक्षाद्वेदस्येत्याह—“ वेदेति ” । (१)
॥ ५६ ॥ ननूक्तरीत्या प्रत्यक्षस्य प्राबल्याभावेऽपि उपजीव्यत्वेन त-

(१) ननु प्रत्यक्षस्यासञ्जातविरोधित्वादुपक्रमन्यायिनैव प्राबल्यमिति चेन्न, यत एकवा-
क्यस्य परस्परसापेक्षपदत्वेनोभयोः साम्ये सत्युपक्रमस्य वेदपदः पुरोधेनापसंहारस्थगोदिपदा-
नां मूलमात्रवाचिनां कृत्स्नवेदपरत्वे निर्णीतेऽपि न तदग्राह्यम्भवत्युभयोः साम्याभावात् स-
ङ्गीतप्रमाणभावशुल्यपेक्षया भवविलक्षणत्वेनानिश्चितस्य न्यूनबलत्वात् अन्यथेदं रजतमिति
भसोऽपीथं शक्तिरित्याप्तोपदेशापेक्षया प्रबलः स्यात् इति ।

नोपजीव्यविरोधोपि शङ्क्यो यस्मान्न बाध्यते ।

उपजीव्यं स्वरूपं यद्बाध्यते तद्विलक्षणं ॥ ५७ ॥

मिथ्याभूतेन सम्यग्धीर्जन्यते प्रतिबिम्बवत् ।

ध्वनिधर्मविशिष्टैश्च वर्णैः शाब्दी प्रमा यथा ॥ ५८ ॥

प्रामाण्यं रूपतो मिथ्या तदर्थो न मृषा भवेत् ।

सर्वबाधावधित्वेन ब्रह्मैव विषयो यतः ॥ ५९ ॥

तस्यादेव न तद्विरोधादनुमानागमयोः प्रामाण्यं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराचष्टे—“ नोपजीव्येति ” । यत्स्वरूपमुपजीव्यते तन्न बाध्यते बाध्यते च तात्त्विकत्वाकारः स च नोपजीव्यते कारणत्वे तस्याप्रवेशात् अतो नोपजीव्यविरोध इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ननु मिथ्याभूतेन वेदेन कथं सम्यग्ज्ञानं जन्यत इत्यत आह—“ मिथ्येति ” । ॥ ५८ ॥ ननु ज्ञानप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वे विषयस्यापि मिथ्यात्वं स्यात् शुक्तिरूप्यज्ञाने तथात्वदर्शनात् प्रकृते ऽप्यद्वैतसिद्धये प्रामाण्यस्य मिथ्यात्वे वक्तव्ये विषयस्यापि मिथ्यात्वं स्यादित्याशङ्क्याह— “ प्रामाण्यमिति ” । प्रामाण्यमिथ्यात्वं हि न विषयमिथ्यात्वे प्रयोजकं भ्रमप्रमावहिर्भूतनिर्विकल्पके बाधाभावात् किन्तु तदभाववति तत्प्रकारकत्वादिरूपमप्रामाण्यमेव तथा तच्च प्रकृते नास्त्येव अबाधितार्थविषयत्वं हि यत्प्रामाण्यं तस्य मिथ्यात्वं प्रकृते नार्थबाधात् तदबाधकप्रमाणासम्भवात् तस्य सर्वबाधावधित्वात् किन्तु तद्विषयत्वरूपसम्बन्धबाधात् तथा चाबाधितार्थविषयत्वरूपप्रामाण्यमिथ्यात्वेऽपि नार्थो मिथ्या विशिष्टस्यैकांशमिथ्यात्वेऽप्यपरांशसत्तत्वात् यथा दण्डबाधनिबन्धनदण्डिपुरुषबाधेऽपि पुरुषो न बाधित एव मन्नापि द्रष्टव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ५९ ॥

॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वमङ्गः ॥

विपक्षबाधकोपेतं प्रत्यक्षस्यास्ति बाधकं ।

अनुमानमपीत्येतद्वलवद्धि परीक्षितं ॥ ६० ॥

परीक्षितप्रमाणत्वशब्दबाध्यमपीष्यते ।

प्रत्यक्षं तात्त्विकत्वेन व्यावहारिकगोचरं ॥ ६१ ॥

व्यावहारिकमानत्वमागमेन न बाध्यते ।

बाध्यते तात्त्विकं तस्य प्रामाण्यमपरीक्षितं ॥ ६२ ॥

न प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्वमोर्लक्षणाऽऽश्रिता ।

किन्तु तात्पर्यविषयीभूताखण्डप्रतीतये ॥ ६३ ॥

अपरीक्षितप्रत्यक्षं हि परीक्षितानुमानापेक्षया दुर्बलं नीलं नभ इति प्रत्यक्षमिव नभोनीरूपत्वानुमानापेक्षया, अतो न सामान्यतोदृष्टमात्रेण सर्वसङ्करापत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“विपक्षेति” । अत उपपन्नं सर्वत्र सत्तर्कसचिवमनुमानं प्रत्यक्षस्य बाधकमित्यर्थः ॥ ६० ॥

॥ प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वसिद्धिः ॥

अद्वैतागमस्यापि परीक्षितप्रमाणभावेन प्रत्यक्षबाधकत्वमित्याह—“ परीक्षितमिति ” ॥ ६१ ॥ प्रत्यक्षादेर्हि परीक्षया व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रं सिद्धं तच्च नाद्वैतागमेन बाध्यते बाध्यते तु तात्त्विकं प्रामाण्यं तच्च न परीक्षया सिद्धमित्यभिप्रेत्याह—“ व्यावहारिकेति ” । ॥ ६२ ॥ ननु तर्हि किमर्थं प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्वम्पदयोर्लक्षणाऽऽश्रीयते इति तत्राह—“न प्रत्यक्षेति” । षड्विधलिङ्गेर्गतिसामान्येन चाखण्ड एवावधार्यमाणस्य तात्पर्यस्यानुपपत्तेर्जोविशगतसर्ववैयर्थ्यकिञ्चिज्ज्ञत्वादीनामैक्यान्वयानुपपत्तेश्च तात्पर्यविषयीभूताखण्डप्रतीतिनिर्वाहाय लक्षणाङ्गीकारस्यैवाचितत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥ नन्वेवं सति यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवदद्वै-

अन्यशेषममुख्यार्थं वाक्यं स्यात्प्रस्तरादिकं ।
 अनन्यशेषमद्वैतवाक्यं मुख्यार्थमिष्यते ॥ ६४ ॥
 शक्यार्थमात्रबोधित्वं न मुख्यार्थत्वमिष्यते ।
 तात्पर्यविषयीभूतस्वार्थबोधित्वमेव तत् ॥ ६५ ॥
 अमुख्यार्थं तथाऽन्यार्थतात्पर्यकमितीष्यते ।
 न लाक्षणिकमात्रं वा विभागोऽयं विविच्यतां ॥ ६६ ॥
 तथा चाद्वैतवाक्यस्य लक्षणश्रयणेऽपि हि ।
 मुख्यार्थत्वं सुसंपन्नं तात्पर्यविषयत्वतः ॥ ६७ ॥
 मानान्तरविरोधे सत्येव स्याल्लक्षणेत्यपि ।
 निरस्तं लक्षणा यस्मान्न मुख्यार्थत्वबाधिका ॥ ६८ ॥
 तस्मादद्वैतवाक्यं हि सिद्धं प्रत्यक्षबाधकं ।

तागमस्याप्यमुख्यार्थत्वं स्यादित्यत आह—“अन्यशेषेति” ॥६४॥
 मुख्यार्थत्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह—“ शक्यार्थेति ” । तात्प-
 र्यविषयीभूतार्थबोधकत्वं हि मुख्यार्थत्वं न शक्यार्थमात्रबोधकत्व-
 मित्यर्थः ॥ ६५ ॥ अमुख्यार्थत्वं तु यत्र पुनः प्रतीत एव मुख्यार्थोऽन्य-
 शेषत्वेन कल्प्यते तत्रैवेत्याह—“ अमुख्यार्थमिति ” ॥ ६६ ॥ प्र-
 कृते तु प्रतीतार्थस्यानन्यशेषत्वेन मुख्यत्वान्न तथात्वमिति, फलित-
 माह—“ तथा चेति ” । अद्वैतागमस्य स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थ-
 निर्वाहाय लक्षणाऽऽश्रयणेऽपि मुख्यार्थत्वमुपपन्नमेवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ मा-
 नान्तरविरोधस्यैव लक्षणाबीजत्वमिति नियममाशङ्क्य निरस्यति—
 “ मानान्तरेति ” । ॥ ६८ ॥ प्रत्यक्षस्यागमबाध्यत्वमुपसंहरति—

स्वार्थे तात्पर्यवत्त्वेन बलवत्तरभावतः ॥ ६९ ॥

प्राबल्यमागमस्यैवापच्छेदन्यायतो मतं ।

पौर्वापर्ये हि पूर्वस्य दौर्बल्यं प्रकृतेरिव ॥ ७० ॥

तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकं ।

पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्यादिवाक्यवत् ॥ ७१ ॥

व्यावहारिकप्रामाण्यं प्रत्यक्षादेः श्रुतेस्तु तत् ।

“ तस्मादिति ” । ॥ ६९ ॥

॥ प्रत्यक्षस्यागमबाध्यत्वसिद्धिः ॥

पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य परेणागमेन बाध इत्यत्रापच्छेदन्यायं निर्दिश-
ति—“ प्राबल्यमिति ” । ‘पौ(१)र्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिव’दि-
त्यधिकरणे उद्गात्रपछेदनिमित्तादक्षिण्यागमेन परेण प्रतिहर्त्रपछेद-
निमित्तकस्य बाध इति स्थितं तथोदीच्यागमेन पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य बाधः
सगुणसंप्रपञ्चश्रुत्योर्निर्गुणनिष्प्रपञ्चश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेन बाध
इति तात्पर्यार्थः ॥ ७० ॥

तत्रानन्दबोध्याचार्यवचनसम्प्रतिमाह—“तत्परत्वादिति” ।

॥ ७१ ॥ ननु मानान्तरविरोधे श्रुतेस्तत्परत्वमसिद्धं परत्वं तु प्रमान-
न्तरभ्रमे व्यभिचारि दृश्यते च ‘न(२)त्कासेडिति’ परं प्रति ‘मृ(३)डमृ-
दगुधकुशक्लिशवदवसः त्केति’ पूर्वमपि बाधकं, निर्दोषत्वं त्वर्थान्तर-
प्रामाण्येनान्यथासिद्धं तदुक्तं ‘तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वं व्यभिचार-
तः । निर्दोषताऽन्यथासिद्धेः प्राबल्यं नैव साधये दि’त्याशङ्क्याह—

“ व्यावहारिकेति ” । प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रमाण्यं श्रुतेस्तु
तात्त्विकमिति विरोधाभावेन तत्परत्वसिद्धेः परशब्दे च मानान्तरा-

(१) जैमिनिमूत्र अ० ६ पा० ४ सू० ५४ ।

(२) पाणिनिमूत्र अ० १ पा० २ सू० १८

(३) पाणिनिमू० अ० १ पा० २ सू० ७

तान्विकत्वविरोधेन तत्परत्वं ततः श्रुतेः ॥ ७२ ॥

मानान्तराबाधितत्वात्परत्वं तेन च श्रुतेः ।

व्यभिचारः परत्वस्य न प्रमानन्तरभ्रमे ॥ ७३ ॥

अपवादापवादे स्यादुत्सर्गस्य व्यवस्थितिः ।

निर्दोषत्वं श्रुतेस्तस्मान्नान्यथासिद्धमिष्यते ॥ ७४ ॥

तात्पर्यविषये यस्मात्प्रामाण्यं चाभ्युपेयते ।

पूर्वोक्तन्यायतस्तस्मान्न वैषम्यं मनागपि ॥ ७५ ॥

न मिथ्यात्वानुमानस्य बन्धिशैत्यानुमानवत् ।

बाधितपरत्वं विवक्षितं तेन प्रमानन्तरभ्रमे न व्यभिचारस्तस्य तदु-
त्तरभाविमानवाध्यत्वात्, नत्का सेडित्यस्य तु पाठतः परत्वेऽपि स्व-
भावसिद्धकित्वस्यानेनापाकरणं विना पुनस्तत्प्रतिप्रसवार्थं मृडमृ-
देत्यादेरप्रवृत्तेस्तदपेक्षयाऽर्थतः पूर्वत्वमेवापवादापवादे उत्सर्गस्यैव
स्थितत्वात् अतो निर्दोषत्वमपि नान्यथासिद्धमिति त्रयाणां समुदि-
तार्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तात्पर्यविषयपव प्रामाण्यस्याभ्युपे-
यत्वादित्यबोधमात्रविजृम्भितमपच्छेदन्यायवैषम्याभिधानमित्याह-
“ तात्पर्येति ” । ॥ ७५ ॥

॥ अपच्छेदन्यायवैषम्यभङ्गः ॥

ननु भवतु वेदेन प्रत्यक्षबाधनं अनुमानं तु न तद्बाधितमुत्सहते यदि
प्रत्यक्षबाधितमप्यनुमानं साधयेत् तदा बन्धनौषण्यमपि साधयेत्
तथा च कालात्ययापदिष्टकथा सर्वत्रोच्छिद्येत अनौषण्यानुमिते-
र्मिथ्यात्वानुमितेश्च समानयोगक्षेमत्वात् औषण्यप्रत्यक्षायजमान-
त्वप्रत्यक्षादेः सत्त्वप्रत्यक्षापेक्षया विशेषो वा वक्तव्यो बाधस्य दोषता
वा त्याज्या न चौषण्यप्रत्यक्षं परीक्षितोभयवादिसिद्धप्रामाण्यं सत्त्व-
प्रत्यक्षं न तथेति विशेष इति वाच्यं । सत्त्वप्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यासम्मतौ

कालात्ययापदिष्टत्वं विशेषोऽस्ति यतस्तयोः ॥ ७६ ॥

औष्ण्यवालिङ्गतो ग्राह्यं शैत्यं तु व्यावहारिकं ।

औष्ण्यप्रत्यक्षतः साम्यालिङ्गग्राह्यं हि बाध्यते ॥ ७७ ॥

प्रत्यक्षसिद्धं सत्त्वं तु प्रकृते व्यावहारिकं ।

तद्विरुद्धं न मिथ्यात्वं वस्तुसत्त्वविरोधि तत् ॥ ७८ ॥

व्यावहारिकसत्त्वैकग्राहकेण न बाध्यते ।

प्रत्यक्षेण ततो वन्दिशैत्यग्राहि न साम्यभाक् ॥ ७९ ॥

मानं परीक्षितत्वेन प्रत्यक्षं प्रबलं भवेत् ।

हेत्वभावात् परीक्षायास्तुल्यत्वादित्याशङ्क्याह—“ नमिथ्यात्वे-
त्यादि ” चतुर्भिः । प्रत्यक्षसिद्धायजमानत्वौष्ण्यादिवच्छब्दलि-
ङ्गग्राह्ययजमानानौष्ण्याद्यपि व्यावहारिकमिति समत्वात्प्रत्यक्षेण बा-
ध्यते प्रकृते तु सत्त्वं व्यावहारिकं प्रत्यक्षसिद्धं तद्विरुद्धं च न मि-
थ्यात्वं तस्य पारमार्थिकसत्त्वविरोधित्वादतो न व्यावहारिकग्राह-
केणाध्यक्षेण बाध्यते इत्यस्ति वैयर्थ्यं तस्मान्मिथ्यात्वानुमानस्य न
वन्दिशैत्यानुमितिसाम्यमिति तत्साम्यभङ्गइति चतुर्णां समुदि-
तार्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ मिथ्यात्वानुमितेर्वन्दिशैत्यानुमितिसाम्यभङ्गः ॥

इदं रजतमिति प्रत्यक्षस्यानुमानाप्तवाक्याभ्यां, नभोनैल्यप्रत्यक्षस्य
नीरूपत्वग्राहकानुमानेन, गौराहमित्यस्याहमिहैवास्मि सद्ने जाना-
नइत्यस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य चागमानुमानाभ्यां, पीतः श-
ङ्खस्तिको गुडइत्यादेश्वानुमानाप्तवाक्याभ्यां बाधो दृश्यते तस्मात्परी-

नोपजीव्यापरोक्षत्वादिना प्राबल्यमश्रुते ॥ ८० ॥

अतोऽनुमानशब्दाभ्यां प्रत्यक्षे बाध्यतेरिता ।

अपरीक्षितभावेन चन्द्रप्रादेशिकत्वगो ॥ ८१ ॥

पार(१)मार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।

विरोधादुपजीव्येन न बिभेति कदा चन ॥ ८२ ॥

प्रत्यक्षाद्वेदवाक्यस्याद्वैततात्पर्यकस्य तु ।

प्राबल्यं तेन बाध्यत्वं प्रत्यक्षस्य श्रुतेर्गिरा ॥ ८३ ॥

अध्यस्तग्राहि प्रत्यक्षमधिष्ठानप्रभावहा ।

बाधते श्रुतिरद्वैतब्रह्मत्तत्त्वावबोधिका ॥ ८४ ॥

क्षितत्वेनैव प्राबल्यं नोपजीव्यत्वापरोक्षत्वादिनेत्यभिप्रेत्याह—“मानं परीक्षितत्वेनेति” द्वाभ्यां ॥ ८० ॥ ८१ ॥ पारमार्थिकतत्त्व-परा श्रुतिर्नोपजीव्यविरोधद्विबिभेतीत्यत्र खण्डनकृत्संमतिमाह—“पारमार्थिकमिति” ॥ ८२ ॥

॥ परीक्षितत्वस्यैव प्राबल्यप्रयोजकत्वोपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरेणाबाधितस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य यथा-ऽऽगमेन बाधः तथा प्रकारान्तरेणाबाधितस्य सन्धटइत्यादिप्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वबोधकेनागमेन बाध इति निर्णय इत्यभिप्रेत्याह—“प्रत्यक्षादिति” ॥ ८३ ॥ ननु भ्रमकालीनापरोक्षबुद्ध्याविषयविशेषविषयैव धीर्वाधिका दृष्टा न च विश्वबाधिका धीस्तथेत्याशङ्क्याधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेनैव भ्रमनिवर्त्तकत्वाद्विश्वनिवर्त्तकब्रह्मज्ञानस्य तथात्वमित्यभिप्रेत्याह—“अध्यस्तेति” ।

अचिन्त्यं शब्दसामर्थ्यं बुद्ध्या ब्रह्मात्मबोधके ।

वेदान्तवाक्ये सन्देहो न कार्यो दोषवर्जिते ॥ ८५ ॥

अ(१)त्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थः शब्दः करोति हि ।

अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलां ॥ ८६ ॥

अतोऽवबोधक(२)त्वेन दुष्टकारणवर्जनात् ।

अबाधाच्च प्रमाणत्वं वस्तुन्यक्षादिवच्छ्रुतेः ॥ ८७ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य व्यावहारिकमात्वतः ।

तात्त्विकं न प्रमाणत्वमतो नास्ति विरोधधीः ॥ ८८ ॥

अद्वैतपरवेदान्तानुमानाद्यविरोधिता ।

ननु प्रत्यक्षाद्यनुभूयमानं जगत्कथं श्रुत्याऽपलप्यते कथं वा सर्वप्र-
माणाविषयमात्मानं बोधयेदित्यसम्भावनां निराकरोति—“ अ-
चिन्त्यमिति ” । ॥ ८५ ॥ शब्दस्याचिन्त्यशक्तिकत्वं खण्डनका-
रवार्तिककारोक्तिभ्यां द्रढयति—“ अत्यन्तासतीति ” द्वा-
भ्यां । वार्तिकवचने चाक्षवदिति निदर्शनं व्यावहारिकप्रामाण्यमा-
त्रेणेति ॥ ८६ ॥ एवं च तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि प्रत्यक्षादीनां व्या-
वहारिकप्रामाण्याभ्युपगमात् न स्वप्रक्रियाव्याघातः न वा ‘प्र(३)त्य-
क्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशु-
द्धिमभीप्सते’त्यादिस्मृतिविरोध इत्याह—“ प्रत्यक्षादीति ” ॥ ८८ ॥

॥ शब्दस्याऽचिन्त्यशक्तित्वोपपादनम् ॥

तस्मात्सिद्धं बाधनिश्चयेन तच्छब्दुया वा प्रत्यक्षादेरद्वैतागमानुमा-

(१) खण्डने प्र० प० श्लो० ११ ।

(२) उद्धृष्टं दण्डकसम्बन्धवार्तिके श्लो० ८८२ ।

(३) मनुस्मृतौ अ० १९ श्लो० १०६ ।

प्रत्यक्षादेरतः सिद्धा भाविबाधविनिश्चयात् ॥ ८९ ॥

न चानुमानबाध्यत्वं मिथ्यात्वानुमितेरपि ।

व्याप्यत्वासिद्धिदोषाद्यैर्दुष्टत्वात्तेऽनुमाऽप्रमा ॥ ९० ॥

नाद्यविरोधित्वमिति फलितमुपसंहरति—“ अद्वैतेति ” ॥८९॥

॥ भाविबाधोपपत्तिः ॥ .

स्यादेतत् अध्यक्षस्य भिन्नविषयत्वादिना बाधाक्षमत्वेऽप्यनुमानमेव बाधकं स्यात् तथा हि ब्रह्मप्रमान्येन वेदान्ततात्पर्यप्रमितिजन्यज्ञानान्येन वा मोक्षहेतुज्ञानान्येन वा ऽबाध्यत्वेऽसत्यसत्त्वानधिकरणत्वेऽसति ब्रह्मान्यत्वं विमतं वा सत् परमार्थसद्वा प्रातिभासिकसत्त्वानधिकरणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वात् ब्रह्मवत् व्यतिरेके शशशृङ्गवद्वेत्याशङ्क्य निराचष्टे—“ न चेति ” । त्वन्मते प्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वेन व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धेः अस्मन्मतमाश्रित्य हेतूकरणे च देहात्मैक्ये ब्रह्मज्ञानेतराबाध्ये व्यभिचारात् न हि प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वादन्यत् त्वया हि प्रातिभासिकस्य शुक्तिरूप्यादेरपक्षत्वाय सत्यन्तमाद्यं विशेषणत्रयं विकल्पेन पक्षे प्रक्षिप्तं, तत्र ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमिति मतेनाद्यं, तदनभ्युपगमे तु शाब्दप्रमां प्रति तात्पर्यप्रमा हेतुरिति मतेन द्वितीयं, अन्योन्याश्रयत्वात्त सा हेतुरिति मतेन तृतीयं, तथा च प्रातिभासिकस्यासत्त्वानधिकरणत्वमङ्गीकृतमेव अन्यथा तुच्छवारकासत्त्वानधिकरणत्वविशेषणेनैव तद्यावृत्तावेतत्प्रयासवैयर्थ्यापत्तेः एवं च देहात्मैक्यस्यापि पक्षत्वे बाध एव बाधे च सति पक्षविशेषणस्य पक्षत्वस्यासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिरपि । अत एव स्वबाधकाभिमतबाध्यदोषजन्यज्ञानाविषयत्वे सतीति वा, स्वबाधकाभिमतबाध्यबाधाविषयत्वे सतीति वा, स्वसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानाबाध्यत्वे सतीति वा, विशेषणप्रक्षेपेपि न निस्तारः देहात्मैक्ये पूर्वदोषाव्यावृत्तेरेव । तेऽनुमाऽनुमानमप्रमा सर्वथा हेत्वाभासैर्ग्रस्तत्वादप्रमाणमेवेति तात्पर्यार्थः ॥ ९० ॥

॥ मिथ्यात्वानुमानस्याऽनुमानाबाध्यत्वोपपत्तिः ॥

श्रुत्यनुग्राहकत्वाच्च सद्धेतोर्व्याप्तिदर्शनात् ।

मूलप्रमाणसद्भावान्मिथ्यात्वानुमितिर्ध्रुवा ॥ ११ ॥

न च सत्त्वानुमानं स्याज्जगत्पर्यक्रियाक्षमे ।

स्वप्ने हि कामिनीसङ्गे व्यभिचारादृथाऽनुमा ॥ १२ ॥

भ्रान्त्याप्रतीयमानेऽर्थे न सत्त्वं पारमार्थिकं ।

न हि स्वप्ने प्रियाद्यर्थे पारमार्थिकता भवेत् ॥ १३ ॥

चिदध्यस्तत्वमिथ्यात्वे तुल्ये स्वप्नेऽथ जागरे ।

अर्थक्रियासमर्थत्वमपि तुल्यं तयोर्द्वयोः ॥ १४ ॥

असद्विलक्षणं विश्वमपरोक्षप्रतीतितः ।

सद्विलक्षणमप्येत्तद्वाध्यत्वात्स्वाप्नवस्तुवत् ॥ १५ ॥

सदसत्वे विरुद्धत्वान्नास्मिन्सम्भवतो यतः ।

अतोऽनिर्वाच्यता सिद्धयेन्मिथ्यात्वं तत एव हि ॥ १६ ॥

ऐन्द्रजालिकवन्नेशे भ्रान्तत्वापतिरण्व्यपि ।

जगन्मिथ्यात्वानुमानं सर्वथाऽनवद्यमित्याह—“ श्रुतीति ” ॥ ११ ॥

जगत्सत्यत्वानुमानं व्यभिचारदुष्टमित्याह—“ न चेति त्रिभिः ”

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अतोमिथ्यात्वं सिद्धमित्याह—“ सद्विलक्ष-
णमिति ” द्वाभ्यां ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ मिथ्यात्वसत्त्वानुमानयोः सम्यक्कदुष्टत्वोपसंहारः ॥

नन्वीश्वरज्ञानविषयस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे तस्य भ्रान्त-
त्वप्रसङ्ग इत्यत आह—“ ऐन्द्रजालिकवदिति ” । अय-

तन्मायाकल्पितत्वेऽपि नापारोक्ष्याद्यसम्भवः ॥ ९७ ॥

देहात्मैक्यभ्रमे यद्वज्जीवाविद्याप्रकल्पिते ।

जीवापरोक्ष्यमस्त्येव नाविद्यामाययोर्भिदा ॥ ९८ ॥

स्वप्नप्रपञ्चवन्मायामात्रमित्यादिसन्नयात् ।

मर्थः मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेनैव ग्रहणादैनद्रजालिकवद्भ्रान्त-
त्वायोगादन्यथा सविषयकभ्रमज्ञातृत्वेन भ्रान्तत्वस्य दुर्वारता-
पत्तेः । अथनिषेध्यत्वेन ज्ञाने तत्पालनार्थमीश्वरस्य प्रवृत्तिर्न
स्यादिति चेन्न । ऐन्द्रजालिकप्रवृत्तिवदीश्वरप्रवृत्तेरपि तथाविधत्व-
मिति । ननु विमतं नेश्वरमायाकल्पितं तं प्रत्यपरोक्षत्वात् यदेवं त-
देवं यथा चैत्रं प्रत्यपरोक्षो घटो न चैत्रमायाकल्पितः विमतं न जीव-
कल्पितं तस्मिन्सुषुप्तेऽपि अवस्थितत्वात् आत्मवत्, नचासिद्धिः प्र-
त्यभिज्ञानात् अदृष्टाभावे पुनरुत्थानायोगाच्चेत्याशङ्क्य समाधत्ते ।
नाद्यमनुमानं साधु—“ तन्मायेति ” । ऐन्द्रजालिकं प्रत्यप-
रोक्षे तन्मायाकल्पिते व्यभिचारादित्यर्थः ॥ ९७ ॥ मायाऽविद्ययो-
रभेदेन देहात्मैक्यभ्रमे व्यभिचारादपि नापरोक्ष्यासिद्धिरित्याह—
“ देहात्मैक्येति ” । द्वितीयेऽनुमानेत्वसिद्धिरित्यर्थः । न च
प्रत्यभिज्ञया प्रपञ्चस्य स्थायित्वसिद्धेर्नासिद्धिः सुषुप्तिकालस्थायि-
त्वासाधकत्वस्य प्रत्यभिज्ञाया दृष्टिसृष्टिसमर्थने वक्ष्यमाणत्वात् अ-
दृष्टादेः कारणात्मनाऽवस्थितत्वेन पुनरुत्थानसम्भवाच्चेति तात्प-
र्यार्थः ॥ ९८ ॥ ॥ ईश्वरस्य भ्रान्तत्वनिरासः ॥

‘ अ(१)थ न तत्र रथा न रथयोगा ’ इत्यादि श्रुत्या
“ मा(२)यामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति ”
सूत्रेण च स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसाधनेन सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य त-

ब्रह्मज्ञानैकवाध्यत्वात् तदज्ञानप्रकल्पितं ॥ ९९ ॥

नार्थातिरिक्तोज्ञानेऽस्ति विशेषस्तत्त्वविन्मतः ।

अ(१)र्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियां ॥ १०० ॥

ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्रह्मान्यासत्त्व(२)नाश्रयं ।

दूढष्टान्तेन मिथ्यात्वं साधितं तथा ब्रह्मज्ञानैकनिवर्त्यत्वान्यथानुपप-
त्त्याऽपि तस्याज्ञानकार्यत्वेन मिथ्यात्वं सिद्धमित्याह—“स्वप्नेति”
॥ ९९ ॥ ननु स्वप्नादिज्ञानमेवार्थक्रियाकारि नार्थं स्तच्च ज्ञानमवाध्यं
तथा च कथं तदूढष्टान्तेन प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—
“नार्थेति” । न हि ज्ञानमात्रस्य सुखादिजनकत्वं तथा च कि-
ञ्चिद्विशेषितस्यैव तथात्वं वाच्यं ज्ञाने च विशेषो नार्थातिरिक्त इत्यत्र
बृद्धसंमतिमाहार्थेनैवार्थेन—“अर्थेनेति” । अर्थपदेत्यर्थः तथा
च मिथ्याभूतविशेषितस्य जनकत्वाभ्युपगमे मिथ्याभूतस्यापि ज-
नकत्वमस्तीत्यर्थः । ननु विषयोपलक्षितस्यैव ज्ञानस्य सुखजनक-
त्वमस्तु तत्कुतोविषयस्य जनकत्वमिति चेन्न । स्वरूपाणामननु-
गततया ज्ञानत्वादेश्चातिप्रसक्ततयाऽनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यताव-
च्छेकाभावादुपलक्षणत्वासम्भवात्तद्विशेषितस्यैव तथात्वमस्तीति
भावः ॥ १०० ॥ ॥ असत्यस्यार्थक्रियाकारित्वोपपत्तिः ॥

मिथ्यात्वे च विशेषतोऽनुमानानि, ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्र-
ह्मान्यासत्त्वानधिकरणत्वं पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्ति ब्रह्मावृ-
त्तित्वात् शुक्तिरूप्यत्ववत् परमार्थसद्भेदवच्च, विमतं मिथ्या
ब्रह्मान्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत्, परमार्थसत्त्वं स्वसमानाधिकरणान्यो-
न्याभावप्रतियोग्यवृत्ति सदितरावृत्तित्वात् ब्रह्मत्ववत्, ब्रह्मत्वं ए-
कत्वं वा सत्त्वव्यापकं सत्त्वसमानाधिकरणत्वात् असद्वैलक्षण्यवत्,
व्याप्यवृत्तिघटादिः जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रप्र-
तियोगी अभावप्रतियोगित्वात् अभिधेयत्ववत्, अभिधेयत्वं हि प-

(१) उदयनकृतकुसुमाञ्जली सूत्रके ४ श्लो० ४

(२) चसम्बद्धोऽप्ययं पाठोऽन्यादर्शपुस्तकानुरोधतः तथैव स्थापित इति ज्ञेयम् ।

पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्तिमद्भवेत् ॥ १ ॥

शुक्तिरूप्यत्ववद्ब्रह्मावृत्तित्वात्सत्यभेदवत् ।

ब्रह्मान्यत्वाजगत्सर्वं मिथ्या स्याच्छुक्तिरूप्यवत् ॥ २ ॥

ब्रह्मत्वं ब्रह्मवृत्तित्वान्न भेदप्रतियोगि तत् ।

न सन्निष्टोभवेज्जातु भेदः सत्प्रतियोगिकः ॥ ३ ॥

मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छातिरिक्तत्वव्यापकं भवेत् ।

समस्तमिथ्यावृत्तित्वाद्यथा दृश्यत्वमिष्यते ॥ ४ ॥

दृश्यत्वं सदवृत्ति स्यादभिधेयैकवृत्ति यत् ।

शुक्तिरूप्यत्ववद्भ्रान्तिसिद्धवस्तुगतं यतः ॥ ५ ॥

परमार्थसद्भिन्नत्वव्याप्यं दृश्यत्वमस्तु वा ।

दृश्यान्यावृत्तिधर्मत्वात्प्रातिभासिकता समं ॥ ६ ॥

रमते केवलान्वयित्वादन्योन्याभावमात्रप्रतियोगि स च समाना-
धिकरणएव अस्मन्मते तु मिथ्यैवेति नोभयथाऽपि साध्यवैकल्यं,
अत्यन्ताभावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिः नित्याभावत्वात् अन्योन्या-
भाववत्, ब्रह्मत्वं न परमार्थसन्निष्टान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं ब्रह्मवृत्तित्वात् असद्वैलक्षण्यवत्, परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो
न परमार्थसन्निष्टः परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वात् परमार्थसत्त्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत्, मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्व-
व्यापकं सकलमिथ्यावृत्तित्वात् मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वाद्वा दृश्यत्ववत्, दृश्यत्वं परमार्थसदवृत्ति अभि-
धेयमात्रवृत्तित्वात् शुक्तिरूप्यत्ववत्, दृश्यत्वं परमार्थसद्भिन्नत्व-
व्याप्यं दृश्येतरावृत्तिधर्मत्वात् प्रातिभासिकत्ववत् इत्यादिप्रमाणा-
नीत्याह— “ ब्रह्मेत्यादिप्रातिभासिकतासममित्यन्तैः ”

पङ्क्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ मिथ्यात्वेविशेषानुमाननिरूपणम् ॥

एवमन्येऽपि मिथ्यात्वे विपश्चिद्भिर्यथोचितं ।

प्रयोगा ऊहनीयाः स्युर्वाध्वान्तप्रहाणये ॥ ७ ॥

हेतवोभीष्टसिद्ध्यर्थं सम्यञ्चो बहवश्च नः ।

अल्पाः परस्य दुष्टाश्च ज्ञातव्या युक्तिभिर्बुधैः ॥ ८ ॥

एवमन्येऽपि प्रयोगा ऊहनीया इत्याह— “ एवमिति ” ।

एतत्पटाल्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः एतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववत्, तन्तुनाशजन्यपटनाशस्य कदापि तन्तुवृत्तिता नास्तीति तत्र व्यभिचारवारणायानादिपदं, यस्य पटस्याश्रयविभागेन नाशस्तदत्यन्ताभावस्य पक्षत्वे त्वनादिपदमनादेयमेव, अत्र चैतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकरणान्न सम्बन्धान्तरेणात्यन्ताभावमादायांशतः सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नोव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नश्च यएतत्पटाल्यन्ताभावः सएव वा पक्षः तन्तुशब्देन च पटोपादानकारणमुक्तं तत्र च प्रागभावस्य सत्वात् न तेन व्यभिचारः । यद्वा समवायसम्बन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटाल्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः एतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात् सम्बन्धान्तरावच्छिन्नैतत्पटाल्यन्ताभाववदिति विशिष्यानुमानं ऊहनीयमिति भावः ॥ ७ ॥ पराभिमतानुमानगतहेतुभ्यो दुष्टेभ्योऽल्पेभ्यश्च स्वमताभिमतानुमानगतहेतूनां बाहुल्यं समीचीनत्वं स्पष्टमेवेति युक्तिभिरेव ज्ञातव्यं मित्याह—“ हेतव इति ” ॥ ८ ॥

॥ मिथ्यात्वे विशेषानुमानोपसंहारः ॥

नन्वस्तु शब्दबाधः तथा हि । “ विश्वं(१)सत्यं ” यच्चि(२)केतस-
त्यमित्तन्न मोघं ” या(३)थातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समा-

(१) ऋक्संहितायां द्वितीयाष्टके ७ अध्याये ३ वर्गे ऋक् ३ ।

(२) ऋक्संहितायामष्टमाष्टके १ अध्याये १७ वर्गे ऋक् १ ।

(३) ईशावास्योपनिषदिमन्त्रः ८ ।

शब्दबाध्यं न मिथ्यात्वं शब्दतात्पर्यमद्वये ।

तन्न सिद्ध्येद्यतः सर्वविश्वमिथ्यात्वमन्तरा ॥ ९ ॥

विश्वं सत्यमिति श्रौतं वाक्यं स्तुति परं मतं ।

तैकालिकनिषेधोऽस्याभिमतोऽस्त्यद्वयश्रुतेः ॥ १० ॥

तात्पर्यलिङ्गसंयुक्ता श्रुतिरद्वैततत्परा ।

भ्य” इत्यादिश्रुतिभिर्विश्वसत्यत्वप्रतिपादनादित्याशङ्क्य श्रुतेस्तत्र ता-
त्पर्याभावान्मैवमित्याह—“शब्दबाध्यमिति” । एतदुक्तं भवति-
“विश्वं सत्यं मघवानायुवो” रित्यादिश्रुतिवाक्यस्य स्तुतिपरतया
नास्य विश्वस्य सत्यत्वे तात्पर्यम् । “यच्चिकेतसत्यमितन्न मोघ”
मित्यादिश्रुतेरिन्द्रस्तुतिपरतया न विश्वसत्यत्वे तात्पर्यम् । “या-
याथातथ्यतोऽर्थानिति” श्रुतिर्न तत्सत्यत्वे प्रमाणं प्रत्यक्षसि-
द्धानुवादकत्वात् तैकालिकसत्त्वनिषेधश्रुतिविरोधेन विश्वस-
त्यत्वश्रुतेर्लैकालिकसत्त्वपरत्वाभावो निश्चीयते । नच वैप-
रीत्यमेव किन्न स्याद्विनिगमकाभावादितिवाच्यं तात्पर्यान्यथा-
नुपपत्तिगतिसामान्यानामेव विनिगमकत्वादिति ॥ ९ ॥ १० ॥

अद्वैतश्रुतिर्हि षड्विधलिङ्गतात्पर्योपेता, तत्र त्रिविधं तात्प-
र्यलिङ्गं प्रामाण्यशरीरघटकमर्थनिष्ठं अज्ञातत्वमबाधितत्वं प्रयोज-
नवत्वं च, त्रिविधं तु शब्दनिष्ठमितिप्रसङ्गवारकं उपक्रमोपसंहार-
योरैक्यरूप्यं अज्ञातोऽर्थवादश्चेति, तत्र शब्दनिष्ठलिङ्गत्रये तावन्न
विवादः सर्वासामेवोपनिषदामेवं वृत्तत्वात् मानान्तरासिद्धतया
मोक्षहेतुज्ञानविषयतया चाज्ञातत्वं सप्रयोजनत्वं च निर्विवादमेव
अबाधितत्वमात्रं सन्दिग्धं तच्चान्यथानुपपत्तिगतिसामान्याभ्यां नि-

तत्रापि त्रिविधं लिङ्गमर्थनिष्ठं प्रमावहं ॥ ११ ॥
 अज्ञातत्वादिभेदेन निर्विवादं सतां मतं ।
 शब्दनिष्ठं तु त्रिविधं प्रसक्त्यन्तरवारकं ॥ १२ ॥
 उपक्रमोपसंहत्योरैक्यरूप्यमिहादिमं ।
 अभ्यासश्चार्थवादश्च निर्विवादमिति त्रयं ॥ १३ ॥
 अज्ञातत्वं मतं मानान्तरासिद्धे चिदद्वये ।
 सप्रयोजनता मोक्षहेतुधीविषयत्वतः ॥ १४ ॥
 अबाधितत्वं सन्दिग्धं तच्च निर्णीयते स्फुटम् ।
 अन्यथाऽनुपपत्त्या च गतिसामान्यतस्तथा ॥ १५ ॥
 न हि विश्वनिषेधात्मा द्वैतं स्याद्वावहारिकं ।
 येन तत्र श्रुतेः सिद्धेत्प्रामाण्यं व्यावहारिकं ॥ १६ ॥
 अतस्तत्र श्रुतेरस्ति प्रामाण्यं तात्त्विकं परं ।
 व्यावहारिकसत्यत्वं द्वैते तत्र श्रुतेरपि ॥ १७ ॥

र्णयते एतत्सर्वमनसिनिधयाह—“ तात्पर्ये ” त्यादिपञ्चभिः
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ अद्वैतश्रुतेस्तात्पर्यलिङ्गोपेतत्वोपपत्तिः ॥

अद्वैतश्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं तात्त्विकवस्तुविषयत्वात् । द्वैतश्रुतेस्तु
 व्यावहारिकं व्यावहारिकवस्तुविषयत्वादिति व्यवस्थां विषयभेदेन
 दर्शयति—“ नहीति ” सार्द्धद्वयेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ परस्पर-
 विरुद्धयोर्द्वयोस्तात्त्विकत्वं न सम्भवतीत्याह—“ मिथ ” इत्य-

व्यावहारिकमेवास्ति प्रामाण्यं न तु तान्त्रिकं ।
 मिथो विरुद्धयोर्नास्ति तान्त्रिकत्वप्रयोगतः ॥ १८ ॥
 विश्वसत्यत्ववाक्यस्य गतिरस्त्यन्यथैव हि ।
 सामानाधिकरण्यं हि यतः सिद्धं चतुर्विधं ॥ १९ ॥
 अध्यासे स्यादिदंरूप्यमभेदे तत्त्वमस्यपि ।
 स्थाणुः पुमांस्तु बाधायां वैशिष्ट्ये नीलमुत्पलं ॥ २० ॥
 अध्यासे वाथ बाधायां विश्वं सत्यमितीष्यते ।
 न तेनाद्वैततात्पर्यवतोवाक्यस्य बाधनं ॥ २१ ॥
 यत्त्वेकाकी न रमत इति गीः सप्रपञ्चतां ।

र्द्धेन । वस्तुनि विकल्पासम्भवात्तान्त्रिकव्यावहारिकप्रामाण्य-
 भेदेन च व्यवस्योपपत्तेरित्यनवद्यमिति भावः ॥ १८ ॥ स्तुतिपरत्वे-
 नावधारितस्य विश्वसत्यत्ववाक्यस्यैवान्यथा व्याख्यातुमुचितस्य-
 मित्यभिप्रेत्याह— “ विश्वसत्यत्वेति ” ॥ १९ ॥ उक्तं सामा-
 नाधिकरण्यचातुर्विध्यं विभजते—“ अध्यासे ” इति ॥ २० ॥
 विश्वं सत्यमित्यत्र बाधायामध्यासे वा सामानाधिकरण्योपपत्तेर्न
 तस्य षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेताद्वैतश्रुतिबाधकत्वमित्याह—“ अध्या-
 सेइति ” । ॥ २१ ॥

॥ विश्वसत्यत्वप्रतिपादिनीनां श्रुतीनामर्थान्तरपरत्वोपवर्णनम् ॥

अथ “ (१) तस्मादेकाकी न रमत ” इति श्रुतेः सप्रपञ्च-
 तापि पुरुषार्थः स्यादिति नेत्याह—“ यत्तिवति ” । “ (२) द्विती-

पुमर्थमाह तन्नैवं सा ऽविवेकिपरा श्रुतिः ॥ २२ ॥

एकधैवेति वेदान्तः साक्षान्मोक्षैकहेतुतां ।

प्राहाद्वैतात्मबोधस्य निष्प्रपञ्चैकतत्परः ॥ २३ ॥

विश्वसत्यत्वगीस्तस्माद्व्यावहारिकसत्त्वगा ।

ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यं व्यावहारिकमिष्यते ॥ २४ ॥

याद्वैभयंभवतीति " श्रुतेः तस्याः सप्रपञ्चताया दुःखसाधन-
त्वेन पुरुषार्थत्वायोगात्कर्मकाण्डवदस्याः श्रुतेरविवेकिपुरुषपर-
त्वाच्च न तथात्त्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु—“(१)पृथगात्मानं प्रेरि-
तारं च मत्त्वा जुष्टस्तेनामृतत्वमेतीति " भेदज्ञानस्य मोक्षहे-
तुत्वश्रवणात्कथं न सप्रपञ्चता पुरुषार्थइत्याशङ्क्याह—“एकधे-
ति” । एक(२)वैवानुद्भूतमित्यादिवाक्यस्वारस्यादभेदज्ञानस्यैव सा-
क्षान्मुक्तिहेतुत्वं प्रेरकपृथक्कदष्टेः सगुणब्रह्मज्ञानस्यापि परम्पर-
योपकारकत्वान्मतेः पूर्वं न तु तदुत्तरमिति तात्पर्यार्थः ॥ २३ ॥

॥ सप्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वनिरासः ॥

अतएव सत्यत्वश्रुतिविरोधेन मिथ्यात्वश्रुतिरेवान्यपरेत्यपि न, प-
ङ्क्तिविधिलिङ्गतात्पर्योपेतत्वेन मिथ्यात्वश्रुतेरनन्यपरतया प्रबलत्वा-
द्वैदिकतात्पर्यविषयस्य च तात्त्विकत्वनियमेन तात्पर्यज्ञापकानामपि
लिङ्गानामर्थतथात्वएव पर्यवसानात्सत्त्वश्रुतिवाक्यस्थपदानां चा-
न्यपरत्वान्न सत्त्वे तात्पर्यलिङ्गशङ्केत्यभिप्रेत्याह— “ विश्वसत्य-
त्वेति ” । व्यावहारिकत्वं च ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वं न त्वबाध्यत्वं
मिथ्यात्वबोधकश्रुतिविरोधादिति भावः ॥ २४ ॥

अप्रामाण्यप्रसङ्गोऽपि न सत्यत्वश्रुतेर्मम ।

अतत्त्वावेदकत्वेन स्यादनिष्टकरो मनाक् ॥ २५ ॥

तात्पर्येण तु सर्वासां श्रुतीनां सम्मतं समं ।

अस्मत्सिद्धान्तगं तत्त्वावेदकत्वं समन्वयात् ॥ २६ ॥

अनन्यशेषमिथ्यात्वश्रुतेः स्वार्थपरत्वतः ।

अन्यशेषतया विश्वसत्यत्वश्रुतिरन्यगा ॥ २७ ॥

तत्परत्वेन चाद्वैतश्रुतेः प्राबल्यमिष्यते ।

ततो न तद्विरोधेन सत्यं विश्वं वदेद्भ्रुतिः ॥ २८ ॥

ननु प्रपञ्चसत्यत्वश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराचष्टे—
 “ अप्रामाण्येति ” द्वाभ्यां । अतत्त्वावेदकत्वरूपाप्रामाण्य-
 स्यावान्तरतात्पर्यमादायेष्टत्वात्, परमतात्पर्येण तु सर्वश्रुतीनामपि
 तत्त्वावेदकत्वं समं, प्रातिभासिकव्यावृत्तस्य व्यावहारिकस्य तद्व-
 तितत्प्रकारकत्वादिरूपस्य निराकर्तुमशक्यत्वात् सांख्यव्यवहारिकं
 प्रामाण्यमव्याहृतमेवेति तात्पर्यार्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ननु, यदि सत्व-
 श्रुतिः प्रत्यक्षप्राप्त्यर्थत्वाच्च स्वार्थपरा तर्हि मिथ्यात्वश्रुतिरपि त-
 द्विरुद्धार्यत्वात्स्वार्थपरा न स्यात् तत्प्राप्तितद्विरोधयोस्तात्पर्याभा-
 वहेत्वोरुभयत्रापि समत्वादित्याशङ्क्याह—“ अनन्येति ” ।
 प्रत्यक्षापेक्षया चन्द्राधिकपरिमाणबोधकागमस्यैव मिथ्यात्व-
 बोधकागमस्य बलवत्त्वेन प्रत्यक्षप्राप्तानुवादिसत्त्वश्रुत्यपेक्षयाऽपि ब-
 लवत्त्वात् प्राप्तार्थाप्राप्तार्थयोर्विरोधे प्राप्तार्थस्याऽप्राप्तविध्यर्थत्वेना-
 न्यशेषत्वनियमादप्राप्तार्थस्यैवानन्यशेषत्वेन च बलवत्त्वात् अन-
 न्यशेषमिथ्यात्वश्रुतिविरोधान्न प्रत्यक्षागृहीतत्रिकालावाध्यत्वरूप-
 सत्यत्वपरा विश्वसत्यत्वश्रुतिरिति । अद्वैतश्रुतेश्च प्राबल्ये निरव-
 काशत्वतात्पर्यवत्त्वादिकमेव प्रयोजकं नान्यदिति द्वयोस्तात्प-
 र्यार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ विश्वमिथ्यात्वानुमानस्याऽऽगमादिबाधोद्धारः ॥

पक्षादीनां हि मिथ्यात्वबोधनेऽपि न नः क्षतिः ।

साधकस्य च मिथ्यात्वे न क्षतिः सत्त्वसाधने ॥ २९ ॥

प्रतिबिम्बस्य बिम्बैकसाधनत्वमिहेक्ष्यते ।

तस्य बिम्बात्मना सत्त्वे मिथ्यात्वं तु स्वरूपतः ॥ ३० ॥

शुभादिसूचकत्वं हि स्वप्नार्थस्यासतोऽपि च ।

ननु सत्त्वसाधकानां मिथ्यात्वसाधकानुमानेभ्यः प्रावह्यं, मिथ्यात्वसाधकप्रतिज्ञाद्युपनीतपक्षादीनां मिथ्यात्वाबोधने सर्वमिथ्यात्वासिद्धिः तद्बोधने परस्परव्याहतिराश्रयासिद्ध्यादिकं चेत्याशङ्क्य मिथ्यात्वसाधकप्रतिज्ञाद्युपनीतपक्षादीनां मिथ्यात्वबोधनेपि व्यावहृत्यभावात् प्रतिज्ञादिभिस्तेषां त्रिकालाव्याध्यस्वरूपसत्त्वाप्रतिपादनान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—“ पक्षादीनामिति ” । मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेपि तत्त्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वोपपत्तिः सत्त्वेन सत इव मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतस्यापि प्रमाणगम्यत्वाविरोधात् एकांशे तत्त्वावेदकत्वाभावे प्यंशान्तरे तत्त्वावेदकत्वोपपत्तरिति पुरेरितमित्यर्थः । ननु साधकत्वान्यथानुपपत्त्या परमार्थसत्त्वमायाति परमार्थसतएव साधकत्वादित्यतआह—“ साधकस्येति ” । परमार्थसत्त्वस्य साधकतायामतन्त्रत्वेन तदभावेऽपि न साधकतानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु ज्ञाताज्ञातसाधारणं व्यावहारिकसत्त्वमेव तन्त्रं तच्च ब्रह्मज्ञानेतराव्याध्यत्वमेवेति न काचिद्भानिः साधकत्वस्येति शेषः ॥ २९ ॥ नेदमदृष्टचरं लोकं प्रति बिम्बस्य मिथ्यात्वेऽपि बिम्बसाधकत्वं दृष्टमित्याह—“ प्रतिबिम्बस्येति ” । प्रतिबिम्बे बिम्बसाधकत्वं तावदस्ति तस्य बिम्बात्मना सत्त्वेपि प्रतिबिम्बाकारेणासत्त्वात् परमार्थसत्त्वं न साधकत्वे प्रयोजकमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं स्वप्नार्थस्याऽसतोऽपि शुभाशुभसूचकत्वमित्याह—“ शुभादीति ” । वर्णारोपितह्रस्वत्व-

वर्णारोपितदीर्घत्वाद्यपि सन्त्यार्थबोधकं ॥ ३१ ॥

मायाकल्पितहस्त्यादिर्भयकम्पादिकारणं ।

अतो न तात्त्विकं सत्त्वं साधकत्वे प्रयोजकं ॥ ३२ ॥

अर्थावच्छिन्नमेवास्ति ज्ञानं सर्वत्र कारणं ।

दीर्घत्वादीनां च नगो नागइत्यादावर्थविशेषप्रत्यायकत्वं दृष्ट-
मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मायाकल्पितहस्त्यादे रज्जुसर्पादिश्च भयादिहेतुत्वं सवितृसुषि-
रस्य च मरणसूचकत्वं शङ्काविषस्य च मरणहेतुत्वं दृष्टं तथाऽत्रापि
स्यादेवेत्याह—“ मायेति ” । ॥ ३२ ॥ ननु तत्र शङ्कैव भयमु-
त्पाद्य धातुव्याकुलतामुत्पादयतीति सैव मरणहेतुर्नतु शङ्कितं विषम-
पि, एवं ‘पु(१)रुपं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यती’त्यादिश्रुतिवलात्स्वाप्रदर्श-
नस्यैव शुभादिसूचकत्वं, एवं सवितृसुषिरमायागजादीनामपि ज्ञा-
नमेव तत्तदर्थक्रियाकारि न तु तदर्थोऽपि तथा च सर्वत्रोदाहृतस्थलेषु
ज्ञानमेव हेतुः तच्च स्वरूपतः सत्यमेव अन्वयव्यतिरेकावपि ज्ञान-
स्यैव कारणतां ग्राह्यतः न हि सन्निहितमपि सर्पमजानानोविभे-
तीत्याशङ्क्याह—“अर्थावच्छिन्नमिति” । एतदुक्तं भवति स्व-
प्ने जागरे वोत्कृष्टकलधौतदर्शनादुत्कृष्टं सुखं उत्कृष्टसर्पादिदर्शना-
च्चोत्कृष्टभयादि दृश्यते विषयस्याकारणत्वे तदुत्कर्षानुविधानं कार्यं
न स्यात्, न च ज्ञानप्रकर्षादेव तत्प्रकर्षः ज्ञानेपि विषयगतप्रकर्षं वि-
हायान्यस्य प्रकर्षस्याभावात् । अथ ज्ञानगता जातिरेव प्रकर्षः न, चा-
क्षुषत्वादिना सङ्कुरप्रसङ्गात् विषयप्रकर्षेणैवोपपत्तौ चाक्षुषत्वादि-
व्याप्यजात्यङ्गीकारे गौरवान्मानाभावाच्च, किं च ज्ञानस्य भयादिज-
नकत्वे सर्पाद्यवच्छिन्नत्वमेव कारणतावच्छेदकमास्थेयं ज्ञानत्वेन

न केवलमतोप्यर्थो हेतुरस्ति मृषात्मकः ॥ ३३ ॥

न ह्यर्थगतमौत्कृष्ट्यं विना ज्ञानं सुखादिके ।

शक्नोत्यौत्कृष्ट्यमाधातुमितोऽर्थस्तत्र कारणं ॥ ३४ ॥

न चाप्रयोजकं मिथ्यात्वानुमानं यतोऽन्यथा ।

दृग्दृश्ययोर्हि सम्बन्धो दृश्यसत्त्वे न सम्भवेत् ॥ ३५ ॥

जनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् तथा च मिथ्यार्थावच्छिन्नत्वाकारेण ज्ञानस्य मिथ्यात्वात् जनकतावच्छेदकरूपेण च मिथ्यात्वे रूपान्तरेण सत्त्वमप्यसत्त्वाघ्रातिरिच्यते ऽनुपयोगादिति तस्मात्सद्विविक्तं साधकमिति सिद्धमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ असतामपि साधकत्वे युक्तिप्रदर्शनम् ॥

ननु मिथ्यात्वानुमानमप्रयोजकं सत्यत्वेऽपि दृश्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तेर्न हि ज्ञानं ज्ञेयासम्बद्धमेव प्रकाशकमिति प्रसङ्गात् नापि संबद्धं आत्मस्वरूपस्य तद्गुणस्य वा ज्ञानस्य ज्ञेयेन संयोग(१)समवाययोरभावादन्यस्य चानाध्यासिकस्य सम्बन्धस्याभावान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—“ नचेति ” सार्द्धेन ।

आध्यासिक एव सम्बन्धो दृग्दृश्ययोरनो मिथ्यात्वानुमानं नाप्रयोजकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्यादेतत्सर्वस्यापि दृश्यस्य ब्रह्मात्मकदृग्-

(१) गुणादौ नात्मनः संयोगः द्रव्येऽपि तस्यातीतत्वादिकाल उत्पत्तिकाले वा न सः न चोत्पत्तिकाले संयोगी भास्तु अतीतादौ तदीयमूलाऽवस्थासंयोगहारकः सम्बन्ध एव गुणादावपि द्रव्यद्वारेति वाच्यम् । ब्रुट्यादेर्निरवयवत्वेन तत्र तद्गुणादौ च तदसम्भवात् सावयव एव संयोगस्य स्वीकारान्निरवयवेऽवच्छेदकत्वा सम्भवात् दिकालविशेषणां तु ब्रुट्यादौ सम्बन्धस्य दैशिकव्याप्यवृत्तितया दैशिकव्याप्यवृत्तिस्वभावसंयोगादाववच्छेदकत्वाऽसम्भवात् आत्मगुणत्वन्तु न ज्ञानस्य सम्भवति तत्र मनस एवोपादानत्वादित्याऽऽत्मनस्तचीपादानत्वं मनसो निमित्तत्वमित्यत्र गौरवात् आत्मरूपज्ञानस्य जगदुपादानस्य समवायी नातीतादौ सम्भवति न वाऽनादौ इति ध्येयम् ।

तस्मादाध्यासिकः सिद्धः सम्बन्धो दृशिदृश्ययोः ।

साक्षाच्चिदहकप्रकाशः स्यात्स्वसंसृष्टप्रकाशकः ॥ ३६ ॥

दृश्याधिष्ठानरूपेण न परम्परया भवेत् ।

वृत्त्याऽऽवरणभङ्गे चित्प्रकाशोऽनावृतः स्वतः ॥ ३७ ॥

अतो वृत्तेः पुरा दृश्याप्रतीतिरूपपद्यते ।

ध्यस्तत्वेपि कस्य चित्कदाचित्कं चित्प्रति प्रकाशाय त्वयापि तत्त-
त्सन्निकृष्टेन्द्रियजन्यतत्तदाकारवृत्तिद्वारक एवानावृतहृत्सम्बन्धः
स्वीकृतः तथा च सत्यत्वेपि तद्वारक एव सम्बन्धोऽस्तु किमाध्या-
सिकसम्बन्धदुर्व्यसनेन न हि भवतां विज्ञानवादिनामिव तत्तज्ज्ञाने
तत्तदर्थध्यासस्वीकारः शुद्धदृशः स्वतो भेदाभावात् उपाधिविशि-
ष्टाया भेदेपि घटादिवत्तस्या अपि मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वायोगादिति चे-
न्नेत्याह—“ साक्षादिति ” । प्रकाशस्य साक्षात्स्वसंसृष्टप्रका-
शत्वनियमेन चैतन्यस्य परम्परासम्बन्धेन विषयप्रकाशकत्वायोगात्
न हि प्रदीपः परम्परासम्बद्धं प्रकाशयति अतो विषयाधिष्ठानचैत-
न्यमनावृतमेव प्रकाशकं आवरणभङ्गश्च वृत्त्या, अतो वृत्तेः पूर्वमा-
ध्यासिकसम्बन्धे विद्यमानेपि दृश्याप्रतीतिरूपपन्ना अत एव वृत्तिप्र-
तिविम्बितचैतन्यस्य घटप्रकाशकत्वे आध्यासिकसम्बन्धस्या
तन्त्रतापातः घटाभिव्यक्तचैतन्यस्य घटप्रकाशकत्वे आवश्यकेन वृ-
त्तिप्रतिविम्बितचैतन्येनैव घटप्रकाशोपपत्तौ तदधिष्ठानचिदभिव्य-
क्तिकल्पनायोग इति निरस्तं, परोक्षविलक्षणस्फुटतरव्यवहारार्थं वि-
षयाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनाया युक्तत्वादिति सार्द्धद्वयता-
त्पर्यार्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ दृश्यत्वादिहेतोरप्रयोजकत्वनिरासः ॥

ननु घटादेः स्वसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यस्वज्ञानात्पूर्वं सत्त्वेन तत्राध्या-
सो न युक्तः न च या घटेन्द्रियसन्निकर्षवृत्तिस्तया घटस्य न प्रकाशो-
येन च प्रकाशो घटाधिष्ठानचैतन्येन न तत्सन्निकर्षजमिति वाच्यं, वृत्त्य-

धीवृत्तेरुदयात्पूर्वमज्ञातार्थप्रसिद्धये ॥ ३८ ॥

धीवृत्तिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्यावश्यकत्वतः ।

अन्यथा साधकाभावे स्यादर्थो नरशृङ्गवत् ॥ ३९ ॥

वृत्तिरूपं न तदज्ञानं किं तु साक्षि चिदद्वयं ।

वृत्तिगोत्पत्तिनाशाद्यसंसृष्टं विविधं खवत् ॥ ४० ॥

अज्ञानसाधकत्वात्तन्नाज्ञानविनिवर्तकं ।

तच्च वृत्त्युपरक्तं सदज्ञानान्ध्यनिवर्तकं ॥ ४१ ॥

स(१)र्वतीर्थदृशां सिद्धिः स्वाभिप्रेतस्य वस्तुनः ।

तिरिक्ते ज्ञाने मानाभावात् अज्ञाननिवृत्तेरपि ततएव भावादिति चे-
त्तेत्याह—“ धीवृत्तेरिति ” । अन्यथा तस्य साधकाभावेन नर-
शृङ्गत्वयतया सन्निकर्षतज्जन्यज्ञानहेतुत्वेन प्राक्सत्त्वकल्पना निष्प्र-
माणिका स्यात् तस्माद्यादृशस्य घटादेरिन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वेन ज्ञान-
कारणत्वं तादृशस्य साधकं किं चिन्मानमवश्यमभ्युपेयं(२)तच्च मानं
न वृत्तिरूपं तदानीं वृत्तिकारणाप्रवृत्तेरिति तद्विलक्षणं नित्यं स्वप्र-
काशमेकमेव लाघवात् वृत्तिगतोत्पत्तिविनाशजडत्वादिभिरसंसृष्टं
नानाविधोपाधिसम्बन्धानानाविधव्यवहारभागभवति नभ इव घटा-
द्युपाधिभेदेनेति सार्द्धद्वययोजना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सर्वाज्ञानसाधके साक्षिचैतन्ये तस्मिन् घटादेरध्यास इति क-
नुपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“अज्ञानेति” ॥ ४१ ॥ तत्र वार्त्तिकवचनानि

(१) बृहदारण्यक ४ अ० ३ ब्रा० वार्त्तिके श्रौ० १५६ ।

(२) अन्यथाऽन्वयव्यतिरेकयोरपेक्षेण कार्यकारणभावायज्ञात् सर्वा मानमेयादि-
व्यवस्थोच्येतेति शेषः ।

यदभ्युपगमादेव तत्सिद्धिर्वार्यते कुतः ॥ ४२ ॥

स(१)र्वतीर्थदृशां तावत्सामान्यं मानलक्षणं ।

अज्ञातार्थावगमनं त्वदुक्ते तन्न युज्यते ॥ ४३ ॥

स्वतः(२)सिद्धोऽथ वासिद्धो देहादिस्ते भवन्भवेत् ।

प्रमाणानां प्रमाणत्वं नोभयत्रापि लभ्यते ॥ ४४ ॥

प्रमा(३)णान्यन्तरेणापि देहादिश्चेत्प्रसिद्ध्यति ।

वद प्रमाणैः कोन्वर्थो न हि सिद्धस्य साधनं ॥ ४५ ॥

स्व(४)तोऽसिद्धे प्रमेये तु नासतो व्यञ्जिका प्रमा ।

नाभिव्यनक्ति सविता शशशृङ्गं स्फुरन्नपि ॥ ४६ ॥

प्रतिबिम्बितचैतन्यं घटाधिष्ठानतोऽपृथक् ।

सर्वावभासकत्वं चिद्वस्तुनोऽतोऽद्वयात्मनः ॥ ४७ ॥

चिदध्यस्ततया सर्वं चिदज्ञानैककारणं ।

दर्शयति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्य-
स्य घटाधिष्ठानचैतन्येन सह भेदाभावाच्चैतन्यस्यैकत्वमेवेत्यभिप्रे-
त्याह—“ वृत्तीति ” ॥ ४७ ॥

चैतन्यमात्राज्ञानजन्यत्वात्तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च घटादिप्रपञ्चस्याध्य-
स्तत्वमेवेति सिद्धान्तरहस्यमाह—“अत इति” । सदिति प्रतीय-

(१) बृहदारण्यके ४ अ० ३ ब्रा० वार्तिके श्लो० १५८ ।

(२) बृहदारण्यके ४ अ० ३ ब्रा० वार्तिके श्लो० १६० ।

(३) बृ० ४ अ० ३ ब्रा० वा श्लो० १६१ ।

(४) बृ० ४ अ० ३ ब्रा० वा० श्लो० १६२ ।

विश्वसत्त्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिर्वृत्तेरुपयोगनिरूपणञ्च । ४५

चिज्ज्ञानेनैव बाध्यं तन्न चितोऽतः पृथङ्मनाक् ॥४८॥

विश्वस्याध्यासिकत्वेऽपि प्रातिभासिकवस्तुतः ।

वैलक्षण्यं पुरा वृत्तेश्चिदध्यस्तं घटादि यत् ॥ ४९ ॥

इन्द्रियद्वारतश्चित्तं तत्संयुक्तं घटादिकं ।

मानाधिष्ठानचैतन्यानुविद्धतया प्रतीयमानमप्यस्त्येव तस्माज्जगत्स-
त्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिर्दृढैवेति भावः ॥ ४८ ॥ ननु विश्व-
स्याध्यासिकत्वे प्रातिभासिकस्थल इव विषयेन्द्रियसन्निकर्षाधीना-
याः प्रतिकर्मव्यवस्थाया अनुपपत्तिरिति चेन्मैवमित्याह—“ विश्व-
स्येति ” । वृत्तेः पूर्वमेव घटादीनां चैतन्येऽध्यासेन प्रातिभासि-
कस्थलापेक्षया वैलक्षण्यात्प्रतिकर्मव्यवस्था सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

॥ विश्वसत्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिः ॥

अन्तःकरणं चक्षुर्वृत्तेर्जोवयवि तच्चेन्द्रियद्वारेण तत्संयुक्तं वि-
षयं व्याप्य तदाकारं भवति यथा नद्याद्युदकं प्रणाड्या निःसृत्य
केदाराद्याकारं भवति सैव वृत्तिरित्युच्यतइत्याह—“इन्द्रियद्वार-
त इति” । तत्र जीवचैतन्यमविद्योपाधिकं सत्सर्वगतं अन्तःकर-
णोपाधिकं सत्परिच्छिन्नमिति मतद्वयं, तत्राद्ये विषयावभासकं जी-
वचैतन्यं द्वितीये ब्रह्मचैतन्यं आद्यपक्षेऽपि जीवचैतन्यमविद्यानावृ-
तमावृतं वा तत्राद्ये वृत्तिर्जीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था, द्वितीये
त्वावरणाभिभवार्था, परिच्छिन्नत्वपक्षे तु जीवचैतन्यस्य विषयप्र-
काशकतदधिष्ठानचैतन्याभेदाभिव्यक्तिसिद्ध्यै, अनावृतत्वपक्षेऽहाना-
वृतं सर्वगतमपि जीवचैतन्यं तत्तदाकारवृत्त्यैवोपरज्यते न तु वि-
षयैः असङ्गत्वात् यथा गोत्वं सर्वगतमपि सास्त्रादिमद्यत्त्याऽभिव्य-
ज्यते न तु केशरादिमद्यत्त्या इत्याद्युपपादितं प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणौ

विषयं व्याप्य तेजस्त्वात्तदाकारं भवत्यपि ॥ ५० ॥
 अविद्योपाधिको जीवः सर्वव्यापी मतः क्वचित् ।
 तथाऽन्तःकरणोपाधिः परिच्छिन्नो मतः क्वचित् ॥ ५१ ॥
 तत्राद्ये विषयाभासि जीवचैतन्यमिष्यते ।
 द्वितीये ब्रह्मचैतन्यं विशेषोऽयं विविच्यतां ॥ ५२ ॥
 जीवस्यानावृतत्वे वाऽवृतत्वेवा मते भवेत् ।
 विषयोपरागार्था वा ऽऽवरणाभिभवाय वा ॥ ५३ ॥
 वृत्तिः स्यात्सर्वगत्वेऽस्य प्रतिकर्मव्यवस्थितौ ।
 परिच्छिन्नत्वपक्षे साऽभेदाभिव्यक्तये मता ॥ ५४ ॥
 उपपादनमेतेषां युक्तिभिर्विस्तरेण तु ।
 ज्ञेयमस्मत्कृते प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणौ स्फुटं ॥ ५५ ॥
 अतः सत्यामविद्यायां शक्तेरभिभवादपि ।
 तूलाज्ञानक्षतेर्वा स्यादेकदेशविनाशतः ॥ ५६ ॥

पञ्चमप्रकरणे विस्तरेणाभिहितमित्यभिप्रेत्याह—“अविद्योपाधिक”
 इति पञ्चकेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ मतभेदेन वृत्तेरूपयोगनिरूपणम् ॥

तत्र प्रतिकर्मव्यवस्थाया न का चिदनुपपत्तिरिति व्यवस्थामाह—
 “अविद्यायामिति” । तस्मादविद्यायां सत्यामपि शक्त्यभिभवाद्वा
 तूलाज्ञाननाशाद्वाऽवस्थाविशेषप्रच्यावनाद्वा एकदेशनाशाद्वा कट-
 वत्सम्बेष्टनाद्वा भीतभटवदपसरणाद्वाऽऽवरणभङ्गानिर्मोक्षबाधा-
 नामुपपत्तिरस्तीति द्वयोर्योजना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ नन्ववस्थाविशेषाणा-

कटवद्वेष्टनाद्वापसृतेर्भीतिभटादिवत् ।

आवृत्तिक्षत्यनिर्मोक्षबाधानामुपपत्तिः ॥ ५७ ॥

अवस्थावदभिन्नैवावस्थाऽज्ञानात्मिका मता ।

अज्ञानैक्यं तु सर्वत्राऽस्त्यनुस्यूतैकरूपतः ॥ ५८ ॥

अनेकाज्ञानपक्षे तु न शङ्कोदेति मन्मते ।

एकेनैव विनाशेपि व्यवस्था प्रागभाववत् ॥ ५९ ॥

मज्ञानाभिन्नत्वे एकाज्ञानपक्षक्षतिः भिन्नत्वे च साक्षाज्ज्ञानेन निवृत्तिर्भ्रमाद्युपादानत्वं च न स्यात् तेषामिव रूप्यस्यैवोपादाननाशं विना नाशप्रसङ्गश्च शुक्त्यज्ञानं नष्टमित्यनुभवविरोधश्चेत्याशङ्क्याह—
“अवस्थेति” । अज्ञानावस्थाया अज्ञानत्वेन न ज्ञानसाक्षान्नित्यत्वानुपपत्तिः । यत्त्ववस्थाविशेषाणामिव रूप्यस्यैवोपादाननिवृत्तिं विना निवृत्त्यापादनं तदयुक्तं अज्ञानएव ज्ञानस्य साक्षाद्विरोधावधारणेनाज्ञानावस्थायास्तदभिन्नाया ज्ञानसाक्षान्नित्यत्वानर्हत्वात् न तु रूप्यादीनां अनीदृक्त्वादिति तात्पर्यार्थः ॥५८॥

नन्वेकाज्ञानपक्षे एकया वृत्त्या सर्वतदज्ञानस्य निवृत्तिरुक्तैक-
तदज्ञानस्य, आद्ये पुनः शुक्तेः कदाप्यप्रकाशो न स्यात् अन्त्ये वृत्तिकालेऽपि प्रकाशो न स्यात् एकस्यावरणस्य निवृत्तावप्यावरणान्तरा-
निवृत्तेरिति चेन्मैवं, एकया वृत्त्यैकाज्ञाननाशेपि तयैवावरणान्तराणां
प्रतिरुद्धत्वव्यावृत्त्या तिष्ठति तावत्प्रकाशस्तस्यामपगतायां पुनरप्र-
काशश्चोपपद्यते अज्ञानस्य प्रागभावस्थानीयत्वात् यथा तव एकं ज्ञान-
मेकमेव प्रागभावं नाशयति तन्नाशरूपेणोदयात् प्रागभावान्तर-
निबन्धनमज्ञातत्वादिव्यवहारं च प्रतिबध्नाति तथा ममाप्येकं ज्ञान-
मेकमेवाज्ञानं निवर्तयति अज्ञानान्तरनिबन्धनं च प्रयोजनं प्रतिब-
ध्नातीति किमनुपपन्नमित्यभिप्रेत्य परिहरति—“अनेकेति” ॥५९॥

॥ वृत्तीनामज्ञाननिवर्तकत्वनिरूपणम् ॥

न मिथ्यात्वानुमानं वा प्रतितर्कपराहतं ।

ब्रह्मणो निर्विशेषस्य निःसामान्यस्य वस्तुतः ॥६०॥

स्वप्रकाशतया ज्ञातेष्वानन्दत्वाद्यभानतः ।

अधिष्ठानत्वमस्त्येव सामान्यादेश्च सम्भवात् ॥ ६१ ॥

कल्पितानां हि सामान्यविशेषाणां प्रवाहतः ।

अनादित्वेन नो शङ्क्यमत्ताऽन्योन्याश्रयादिकं ॥६२॥

सत्त्वानन्दत्वमुख्यानामेव कल्पितभेदतः ।

ननु मिथ्यात्वानुमानं प्रतिकूलतर्कपराहतं तथाहि विश्वं यदि कल्पितं स्यात् साधिष्ठानं स्यात्, नचैवं, सामान्यतां ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य निर्विशेषे निःसामान्ये च ब्रह्मण्यसम्भवादित्याशङ्क्य स्वरूपेण ज्ञातत्वे सति विशेषेणाज्ञातत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वेनाज्ञातविशेषवत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् तथा च निःसामान्ये निर्विशेषे च ब्रह्मणि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानात्परिपूर्णानन्दत्वादिना चाज्ञानादाधिष्ठानत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य परिहरति—“ न मिथ्यात्वे ” ति द्वाभ्यां । वस्तुतस्तु कल्पितं सामान्यविशेषवत्त्वं ब्रह्मण्यपि सुलभमेव अकल्पितसामान्यविशेषवत्त्वं चाप्रसिद्धमित्याशयेनाह—“ सामान्यादेरिति ” ॥६०॥६१॥

नात्रान्योन्याश्रयादि शङ्क्यमित्याह—“ कल्पितानामिति ” ॥ ६२ ॥ सत्त्वानन्दत्वादीनामेव कल्पितव्यक्तिभेदेन सामान्यत्वात् परिपूर्णानन्दत्वादीनां च विशेषत्वात् सदात्मना स्वरूपज्ञानस्यैव सामान्यज्ञानत्वादिति न का चिदनुपपत्तिरित्याह—“ सत्त्वानन्दत्वेति ” युग्मेन । नह्यध्यसनीयं सदात्मना न भाति एतावानेव

मिथ्यात्वे प्रतिकूलतर्कनिरासोऽप्रामाण्यस्वतस्त्वनिरासश्च । ४९

सामान्यत्वात्तथा पूर्णानन्दत्वादेर्विशेषता ॥ ६३ ॥

आनन्दाद्यात्मना तस्याऽऽवृतस्याऽपि चिदात्मनः ।

सद्रूपेण प्रकाशस्य सम्भवान्न क्षतिः क्वचित् ॥ ६४ ॥

य(१)त्प्रसादादविद्यादि सिद्ध्यतीव दिवानिशं ।

तमप्यपन्हृतेऽविद्या नाज्ञानस्यास्ति दुष्करं ॥ ६५ ॥

विश्वोपादानविषयाज्ञानस्य श्रवणादिजम् ।

वृत्तिरूपं विरोधि स्याज्ज्ञानं न तु चिदात्मकं ॥ ६६ ॥

अनादित्वेन चाऽविद्याध्यासे दोषानपेक्षता ।

विशेषः यदधिष्ठानं स्वत एव सदात्मना भाति अभ्यसनीयं तु त-
त्सम्बन्धादिति भावः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ नन्वधिष्ठानतिरोभावं विना
भ्रमासम्भवः प्रकाशरूपतिरोधाने तु तदध्यस्ताविद्यादेः प्रकाशानु-
पपत्तेरित्याशङ्क्यैकस्यैवानन्दात्मना तिरोहितस्य सदात्मना प्रका-
शसम्भवोऽस्तीत्यत्र वार्त्तिकवचनमुदाहरति—“यत्प्रसादादिति”

॥ ६५ ॥ विश्वोपादानगोचराज्ञानस्य श्रवणादिजन्यमात्ममात्रवि-
षयकं वृत्तिरूपं ज्ञानं विरोधि न तु चिद्रूपं स्वतःसिद्धज्ञानं, भ्रमवि-
रोधिनश्च वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्येदानीमभावोऽस्त्येवेत्याह— “ विश्वे-
ति ” ॥ ६६ ॥

॥ मिथ्यात्वे प्रतिकूलतर्कनिरासः ॥

ननु'दोषं विना भ्रमस्वीकारे स्यादप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिः
दोषजन्यत्वस्वीकारे तु दोषस्याप्यध्यसनीयत्वेनानवस्थापत्तिरित्या-
शङ्क्यानाद्यविद्याध्यासस्य दोषानपेक्षत्वात्साध्यध्यासस्य चावि-

अन्यान्तःकरणाध्यासे त्वविद्या सर्वदोषभूः ॥ ६७ ॥

अधिष्ठानापरोक्षत्वं कारणं सकलभ्रमे ।

चैतन्यस्यापरोक्षत्वं स्वप्रकाशतया स्वतः ॥ ६८ ॥

अध्यस्तत्वादविद्यायाः स्वावच्छिन्ने चिदात्मनि ।

तेनैव साक्षिणा तस्या अपरोक्षत्वमिष्यते ॥ ६९ ॥

समसत्ताकताऽविद्यादोषद्वैतप्रपञ्चयोः ।

कार्यकारणभावेन मिथ्यात्वमुभयोः समं ॥ ७० ॥

वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं मतं स्वपरबाधकं ।

नानवस्थाऽस्ति दृश्यत्वमात्रबाधेऽपि बाधकं ॥ ७१ ॥

द्यादोषजन्यत्वाभाप्राप्ताण्यस्य स्वतत्त्वं नाप्यनवस्थापत्तिरित्यभि-
प्रेत्याह— “अनादित्वेनेति” ॥ ६७ ॥ ननु देहेन्द्रियादिकं विना

कथमन्तःकरणाध्यास इत्यत आह—“अधिष्ठानेति” । अधिष्ठाना-

परोक्षत्वं ह्यपरोक्षभ्रमे कारणं तद्यत्राधिष्ठानं स्वतो नापरोक्षं यथा
शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यं तत्र तदपरोक्षतार्थं देहेन्द्रियाद्यपेक्षा प्रकृते
चाविद्यावच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं तत्र चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेना-
विद्यायाश्च तदध्यस्तत्वेन तेनैव साक्षिणाऽपरोक्षत्वात्कुत्र देहेन्द्रि-
याद्यपेक्षा स्यादिति द्वयोरर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अविद्याप्रपञ्चयोर्न

विषमसत्ताकत्वमित्याह—“ समसत्ताकतेति ” ॥ ७० ॥ ननु

बाधकज्ञानं सत्यमेव वक्तव्यं अन्यथा बाधपरम्परयाऽनवस्थापत्ति-
रित्याशङ्क्य वेदान्तवाक्यजन्यचरमचित्तवृत्तेः फतकरजोन्यायेन-
स्वपरबाधकतयाऽनवस्थाया अभावान्मैवमित्याह—“ वेदान्तेति ”

॥ ७१ ॥ यद्यपि बाधकज्ञानं वृत्त्युपरक्तचैतन्यरूपं स्वतः सत्यमेव

यद्यपि ब्रह्मचैतन्यं ज्ञानं वृत्तिगतं स्वतः ।

सत्यं तथाऽपि धीवृत्तेर्मिथ्यात्वाद्वाधसम्भवः ॥ ७२ ॥

नाधिष्ठानधियः प्राक् स्यात्तस्या मिथ्यात्वधीरपि ।

ततस्तत्सिद्ध्ये पूर्वं प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ ७३ ॥

आत्मैक्यज्ञानबाध्यं तदज्ञानं तत् कल्पितं ।

तथापि तदवच्छेदिकाया वृत्तेर्हृदयत्वेन मिथ्यात्वाद् बाधोपपत्तिर-
स्तीत्याह—“ यद्यपीति ” ॥ ७२ ॥

ननु बन्धस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वे तदभा-
वार्थं यत्नो न स्यात् अत्यन्ताभावस्यासाध्यत्वात् अत एव न तत्प्र-
तीत्यभावार्थमपि यत्नः तस्या अपि मिथ्यात्वादित्याशङ्क्य सत्यस्य
ब्रह्मणो निवृत्यदर्शनेन स्वरूपतो मिथ्यात्वाभावे निवृत्त्ययोगान्मि-
थ्यात्वं निवृत्यनुकूलमेव न च तदर्थं प्रवृत्यनुपपत्तिः अधिष्ठानसा-
क्षात्कारानन्तरं तथैव, ततः पूर्वं तु कण्ठगतविस्मृन्चामीकरप्रा-
प्तय इव भ्रमबाधकज्ञानोत्पत्तये प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याशयेनाह—
“ नाधिष्ठानेति ” ॥ ७३ ॥

ननु बन्धस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वे तन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षा-
त्कारनिवर्त्यत्वं श्रवणादिनियमाहृष्टसापेक्षब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं च न
स्यात् न हि देवतानिदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यं कु-
रितं तत्राध्यस्तं न वा दूरगमनादिनियमाऽहृष्टसापेक्षसेतुदर्शननि-
वर्त्यं कुरितं तत्राध्यस्तमित्याशङ्क्याऽऽत्माध्यस्तगौरवादेः शुक्त्या-
द्यध्यस्तरूप्यदेश्च तत्तत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वदर्शनेन प्रपञ्चस्यापि ब्र-
ह्मण्यध्यस्ततया तत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वात् देवतादर्श-
नादिना तु प्रायश्चित्तकसमकक्षेण कुरितस्य कारणात्मनाऽवस्थान-
मात्रं क्रियते न तु शुक्तिज्ञानेनैव निवृत्तिरज्ञाननिवृत्तिश्चाधिष्ठान-
ज्ञानादेवेति नियमो नान्यथा तन्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्य परिहरति—

सकार्यमत एतस्य नान्यथा विनिवर्तनं ॥ ७४ ॥

वेदान्तश्रवणादिभ्यो वृत्तेर्जन्म न कर्मभिः ।

तेषां तद्योग्यतासिद्धौ विधिर्नोत्पत्तये धियः ॥ ७५ ॥

तत्त्वज्ञानं विनाऽविद्यानिवृत्तिर्नान्यतो भवेत् ।

न ज्ञाने श्रवणाद्यन्यत्साधनं वेद उच्यते ॥ ७६ ॥

मिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चस्य श्रुतिसूत्रादिनिर्णये ।

“ आत्मैक्येति ” ॥ ७४ ॥ कर्मादीनां बुद्धिशुद्ध्यर्थतया साक्षा-
च्छ्रवणादेरिव तत्त्वज्ञानजनकत्वायोगाच्च साक्षाज्ज्ञानसाधनत्वमि-
त्याह—“ वेदान्तेति ” ॥ ७५ ॥ अज्ञानानिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानैकसाध्य-
तया न तत्त्वज्ञाने श्रवणाद्यतिरिक्तस्य साधनत्वप्राप्तिरित्याह—
“ तत्त्वज्ञानमिति ” ॥ ७६ ॥

॥ बन्धस्याऽध्यस्तत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिः ॥

ननु यदि विश्व काल्पतं स्यात्तदा ‘जन्मा(१)द्यस्य’ यत इति सूत्रे-
‘यतो वाइमानि भू(२)तानी’त्यादि श्रुतौ च जन्माद्युक्तिः ‘इक्ष(३)तेना
शब्द’मिति सूत्रं ‘तदै(४)क्षते’त्यादिश्रुतौ च श्वरस्येक्षापूर्वककर्तृत्वो-
क्तिः ‘लोकवत्तु(५)लीलाकैवल्य’मिति सूत्रे ‘आप्तकामस्य कास्पृहे-
त्यादि’श्रुतौ च प्रयोजनाभावापि लीलया स्पृष्ट्याक्तिः ‘वैष(६)म्यनै-
र्घृण्ये न सापेक्षत्वादिनि’ सूत्रे ‘पुण्येन पुण्यं लोकं नयती’त्यादिश्रुतौ
च कर्मसापेक्षत्वेनावैषम्योक्तिः तेजोन(७)स्तथाह्याहं’ति सूत्रे ‘वा-
यो(८)र’ग्निरित्यादिश्रुतौ च तेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वाक्तिः ‘विपर्यय-

(१) ब्र० सू० १ । १ । २ ।

(२) तैत्तिरीय ३ । १ ।

(३) ब्र० सू० १ । १ । ५ ।

(४) छान्दीग्ये ६ । ३ । १ ।

(५) ब्र० सू० २ । १ । ३३ ।

(६) ब्र० सू० २ । १ । ३४ ।

(७) ब्र० सू० २ । ३ । १० ।

(८) तैत्तिरीय २ । १ ।

विरोधतन्निरासोक्तिर्व्यावहारिकसत्त्वतः ॥ ७७ ॥

अध्यस्तेऽपीन्द्रजालादावैन्द्रजालिकपूरुषे ।

ईक्षापूर्वकस्रष्टृत्वं दृष्टं स्यात्प्रकृते तथा ॥ ७८ ॥

मिथ्या स्वाप्नरथादीनां सृष्टिरुच्यत आगमे ।

अध्यस्तस्याऽपि सर्पादेर्भयकम्पादि हेतुता ॥ ७९ ॥

पारमार्थिकदृष्ट्या तु न च शङ्का न चोत्तरं ।

तदनन्यत्वमित्यत्र श्रुतेर्हार्दि तथेक्ष्यते ॥ ८० ॥

मायाविन इवेशस्य स्वाभासस्यापि देहिनः ।

लीलया भ्रामणं तेन न भ्रान्तत्वं महेशितुः ॥ ८१ ॥

(१)ण तु क्रमोऽन उपपद्यते चेति सूत्रे 'पृथिव्यप्सु प्रलीयते' इत्यादि-
स्मृतौ च पृथिव्यादीनामवादाौ लयोक्तिरित्यादि सर्वमप्ययुक्तं स्यात् न
हि कल्पिते तत्तद्विरोधशङ्का तन्निराकरणं च युक्तमित्याशङ्क्य प्रप-
ञ्चस्य कल्पितस्यापि व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन तदशायां विरोध-
शङ्कान्तपरिहारयो रुचितत्वादिन्द्रजालादावध्यस्तेष्वैन्द्रजालिकादेरी-
क्षापूर्वकस्रष्टृत्वादेर्दर्शनाच्च स्वप्नेऽपि सृष्ट्यादः श्रुत्या प्रतिपादना-
च्चाध्यस्तस्यापि सर्पस्य भयकम्पादिजनकत्ववद्वाय्वादीनां तेज आदि-
जनकत्वमप्युपपन्नं 'तदभि(२)व्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स इति' सूत्रे
च तत्तद्भावापन्नस्य ब्रह्मण एव कारणत्वाभिधानादवादाौ पृथिव्या-
दिलयोक्तिरपि तत्तद्भावापन्नचैतन्ये व्याख्येयेति नाधिष्ठानातिरिक्ते
लयोक्तिः नैषम्यनेघृण्यप्रयोजनादिशङ्कापरिहारादिकं उपासनाव-
स्थायां 'भोक्ता(३)पत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदि'त्यापाततः परिणा-
मवादाभ्युपगममेन 'तदनन्यत्व(४)मारम्भणशब्दादिभ्य' इति तु वि-
वर्तवादेन परमभिद्धान्तदशायां न शङ्का न चोत्तरं मायाविन इवेश-
रस्य स्वप्रतिविम्बभूतजीवभ्रमयितृत्वेन सर्वविरोधनिरासोपपन्नेमैव-
मित्यभिप्रेत्य परिहरति—“ मिथ्यात्वेपीत्यादि ” पञ्चकेन ॥७७॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

(१) ब्र० सू० २ । ३ । १४ ।

(२) ब्र० सू० २ । १ । १२ ।

(३) ब्र० सू० २ । ३ । १३ ।

(४) ब्र० सू० २ । १३ ।

यथा सतो जनिर्नैवमसतोऽपि जनिर्न च ।

जन्यत्वमेव जन्यस्य मायिकत्वसमर्पकं ॥ ८२ ॥

सदसत्कार्यवादादिनिषेधेनैव युक्तिभिः ।

कार्यकारणभावोऽवानिर्वाच्ये पर्यवस्यति ॥ ८३ ॥

तदेवं सर्वविश्वस्याद्वये ब्रह्मणि कल्पनात् ।

प्रतिकूलेन तर्केण न मिथ्यात्वे पराहतिः ॥ ८४ ॥

एकमेवाद्वितीयं सदित्यादिश्रुति मस्तकं ।

अनुगृह्णाति मिथ्यात्वाऽनुमानं सर्वतो वरं ॥ ८५ ॥

निर्दोषशब्दभावेन वेदे प्रामाण्यसम्भवः ।

अध्यस्तस्य कथमुत्पत्त्यादिरित्याकाङ्क्षायामभियुक्तवचनमाह—
“यथेति” । अनध्यस्तस्य क्वाप्युत्पत्त्याद्यदर्शनेनाध्यस्तत्वस्यैव त-
दुपपादकत्वमित्याभियुक्तवचनस्यार्थः ॥ ८२ ॥ सत्कार्यवादासत्का-
र्यवादिनिषेधेनानिर्वचनीयकार्यवादमात्रे कार्यकारणभावपर्यवसा-
नादपि तथात्वमित्याह—“सदसदिति” ॥ ८३ ॥ तदेवं प्र-
पञ्चस्याद्वये ब्रह्मणि कल्पनोपपत्तेर्न प्रतिकूलतर्कपराहतिरित्याह—
“तदेवमिति” ॥ ८४ ॥

॥ ब्रह्मणि कृत्स्नकल्पनोपपादनेन प्रतिकूलतर्कभङ्गः ॥

एतदनुमानमेक(१)मेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिरप्यनुगृह्णातीत्याह—

“एकमेवेति” ॥ ८५ ॥

ननु श्रुत्या स्वस्वरूपस्वप्रामाण्यस्वयोग्यतादेर्मिथ्यात्वावबोधनेन
प्रत्यक्षादिसिद्धतत्सत्त्वोपजीवनन च ब्रह्मतरसकलमिथ्यात्वसिद्धिः

आप्तत्वापौरुषेयत्वे दोषाभावे गतार्थके ॥ ८६ ॥

योग्यतादेश्च मिथ्यात्वबोधनेऽपि श्रुतेर्गिरा ।

तदर्थस्य न मिथ्यात्वं तन्निमित्ताद्यभावतः ॥ ८७ ॥

शाब्दिकन्यायवैषम्यान्नोपजीव्यविरोधिता ।

‘(१) सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति’ न्यायेन प्रत्यक्षादिसिद्धघटादिमिथ्यात्वासिद्धिश्च योग्यतादिमिथ्यात्वबोधने च श्रुत्यर्थस्यातात्त्विकत्वापत्तिः शब्दबोध्यस्य शब्दतत्प्रामाण्ययोग्यतादिना समसत्ताकत्वनियमात् न च सदर्थस्वाप्पदेवतावाक्ये व्यभिचारः आप्तत्वापौरुषेयत्वायांगेन तस्य शब्दत्वेन प्रामाण्यायोगात् किन्तूपश्रुतिवत्तादृशशब्दज्ञानं लिङ्गत्वेन प्रमाणमित्याशङ्क्य निर्दोषशब्दत्वेन तस्य शब्दविधयैव प्रामाण्यसम्भवात् आप्तत्वाऽपौरुषेयत्वयोर्दोषाभाव एवोपक्षयात् व्याप्त्याद्युपस्थितिकल्पने गौरवात् वक्तुः कल्पितत्वेपि तद्वत्तदोषस्यार्थसम्बन्धेन कल्पयितुमशक्यत्वा-न्मैवमित्यभिप्रेत्याह—“ निर्दोषेति ” । तथा च शब्दसमसत्ताकत्वस्य व्यभिचाराद्योग्यतादिसमसत्ताकत्वनियमसिद्धेरप्रयोजकत्वाच्च परोक्षत्वानित्यत्वाद्युपाधिसम्भवाच्च श्रुत्या योग्यतादिसकल-मिथ्यात्वबोधनेपि तदर्थस्य न मिथ्यात्वं मिथ्यात्वप्रयोजकरूपाभावादिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ महाभाष्योक्तन्यायोदारहणमपि न युक्तं विषयवैषम्यादित्याह—“ शाब्दिकेति ” । तत्र प्रत्ययत्वमात्रेणैव निमित्तत्वात् सन्निपातलक्षणन्यायावतारः प्रत्ययसद्भावस्य तत्रानुपजीव्यत्वात् एवं स्थिते यद्यमिथ्याभूतत्वेन प्रत्यक्षादेर्निमित्तता

(१) इयं परिभाषा महाभाष्यस्या ८७ । सन्निपातः सखन्वी लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो विधिसिद्धिघातस्य स्वनिमित्तोभूतसन्निपातविघातस्य निमित्तं कारणं नेत्यर्थः तथा च यथा घटानीत्यादौ शिसन्निपातं निमित्तौक्यं प्रवर्तमानो नुर्माविधिर्नान्तद्वारकषट्-शया शिखीपेन तद्विघातस्य न निमित्तं तथा मिथ्यात्वधर्मिणाहकप्रत्यक्षादिप्रामाण्यसन्निपातं निमित्तौक्यं प्रवर्तमाना विश्वमिथ्यात्वश्रुतिर्नोक्तसन्निपातविघातस्य निमित्तमित्यर्थः ।

अध्यक्षादेः स्वरूपेण निमित्तत्वं न सत्त्वतः ॥ ८८ ॥

बाध्यबाधकयोरैक्यरूपे सत्यपि न क्षतिः ।

सत्यं वेद्यं परं ब्रह्म वेदान्तानां प्रमात्त्वके ॥ ८९ ॥

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ ९० ॥

तथा सद्बस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ ९१ ॥

स्यात्तदा प्रत्ययव्यालुप्तत्वे निमित्ततायामिव भवेदेतन्न्यायावतारः प्रत्यक्षादेस्तु स्वरूपेणैव निमित्तता स्वप्रार्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनेन प्रागेवोपपादितेत्यतो यद् बाध्यते तात्त्विकत्वं तन्नोपजीव्यं यच्चोपजीव्यमर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणव्यावहारिकप्रामाण्यं तच्च न बाध्यते इति तात्पर्यार्थः ॥ ८८ ॥

प्रकृतेऽपि योग्यतादेस्तात्त्विकत्वस्यानुपजीव्यत्वात् न हि योग्यता तात्त्विकयोग्यतात्वेन निमित्तं किन्तु योग्यतात्वेन सकलद्वैताभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन तदधिकरणस्य च ब्रह्मणः ‘सत्यं(१)ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ “तत्त्व(२)त्यं स आत्मेत्यादि” श्रुत्या सत्यत्वप्रतिपादनाद्योग्यतादेर्मिथ्यात्वेऽपि वेदान्तवेद्यं सत्यमेवेति स्थितमित्यभिप्रेत्याह— “बाध्येति” ॥ ८९ ॥ एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिं व्याख्यातुं लोकसिद्धभेदत्रयं दृष्टान्तेनाभियुक्तोक्तं दर्शयति— “वृक्षस्येति” ॥ ९० ॥ दार्ष्टान्तिके भेदत्रयं त्रिभिः पदैर्निषेधाति— “तथेति” । एकंति सजातीयस्य, एवेति स्वगतस्य, अद्वितीयमिति विजातीयस्य, भेदस्य निवारणं क्रियते इति विवेकः ॥ ९१ ॥ प्र-

(१) तैत्तिरीये । २ । १ । ३ ।

(२) छान्दोग्ये । ६ । ८ । ७ ।

जडभेदो विजातीयः सजातीया चितो भिदा ।

ज्ञानानन्दादिधर्माणां भेदः स्यात्स्वगता भिदा ॥ ९२ ॥

यद्वाऽद्वितीयशब्देन सजातीयस्य वर्जनं ।

एकावधारणाभ्यां तु यथेष्टं शिष्टवर्जनं ॥ ९३ ॥

यद्वाऽद्वितीयशब्देन भेदत्रयनिषेधनात् ।

एकावधारणाभ्यां तु सङ्कोचाशङ्कनं हृतं ॥ ९४ ॥

एतत्तूयनिषेधेन ब्रह्माद्वैतपरा श्रुतिः ।

प्रपञ्चगतमिथ्यात्त्वानुमानं बहु मन्यते ॥ ९५ ॥

नामरूपादिमुक्तः सन्शोकं तरति तत्त्ववित् ।

कृते भेदप्राप्तिं विभज्य दर्शयति—“ जडभेदइति ” ॥९२॥ यद्वि
चास्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यइत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वो न
गर्दभ इति महाभाष्यानुसारात्सजातीयद्वितीयपरत्वं द्वितीयशब्दस्य
तदा द्वितीयशब्दस्य जीवभेदनिषेधपरत्वं विजातीयस्वगतभेदनिषे-
धपरत्वं तु एकावधारणपदयोर्यथेष्टं व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह—
“ यद्वेति ” ॥ ९३ ॥

पक्षान्तरमाह—“ अथवेति ” ॥ ९४ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—

“ एतदिति ” ॥ ९५ ॥

॥ सर्वाद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधोद्धारः ॥

‘ तर(१)ति शोकमात्मवित्, ’ तथा(२)विद्वाभ्रामरूपाद्विमुक्तः,
भिद्य(३)ते हृदयग्रान्थश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चा-

(१) ऋन्दीये ७ । १ । २ ।

(२) मुण्डके २ । २ । ८ ।

(३) मुण्डके २ । २ । ८ ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतिभिः स्वयं ॥ ९६ ॥

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्याऽन्यथानुपपत्तितः ।

मिथ्यात्वं बोधितं तस्य सत्यत्वे न निवर्त्यता ॥ ९७ ॥

मिथ्यात्वेन निवर्त्यत्वं बाधकत्वं प्रमात्वतः ।

अज्ञानकल्पिते दृश्येऽधिष्ठानज्ञान एव हि ॥ ९८ ॥

अन्यथाऽनन्तनियमकल्पनागौरवं भवेत् ।

स्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे' इत्यादिश्रुतिबोधितज्ञाननिवर्त्य-
त्वान्यथानुपपत्तिरपि बन्धमिथ्यात्वे प्रमाणं सत्यत्वे प्रज्ञावदनिव-
र्त्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याह— “ नामरूपादीति ” द्वाभ्यां॥९६॥

॥ ९७ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वावच्छेदकं सर्वानुगतं मिथ्यात्वमेवाज्ञानक-
ल्पितत्वापरपर्यायमवच्छेदकं एवं ज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वे सर्वा-
नुगतमधिष्ठानप्रमात्वमेव तथा च यत्र ज्ञानस्याधिष्ठानप्रमात्वेन नि-
वर्तकता तत्र मिथ्यात्वेनैव निवर्त्यतेति नियमः सिद्धयतीत्यभिप्रेत्याह-
“ मिथ्यात्वेनेति ”। अज्ञानकल्पितत्वादूहये प्रपञ्चे मिथ्यात्वे-
नैव निवर्त्यत्वं अधिष्ठानज्ञाने अधिष्ठानप्रमात्वेनैव बाधकत्वं निव-
र्तकत्वमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

एतादृशनियमानभ्युपगमे चानन्तनियमकल्पनागौरवरूपो बाध-
कस्तर्कः तथा हि यन्निष्ठा यदाकारा प्रमारूपान्तःकरणवृत्तिरुदेति
तन्निष्ठं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमस्य सिद्धत्वादुपादानना-
शस्य चोपादेयनिवर्तकत्वाच्छ्रुत्यादिज्ञानेन तत्तदाकाराज्ञाननाशे
तदुपादेयानां रजतदीनां निवृत्तिरौचित्यावर्जितैवेति नियमान्तरा-
कल्पनेन लाघवमनुकूलस्तर्कोऽस्मत्पक्षे अज्ञानोपादेयत्वं च रजता-
दीनामन्वयव्यतिरेकसिद्धमग्रे स्थास्यति एवं स्थिते कृत्स्नस्यापि प्रप-

आत्मप्रमानिवर्त्यत्वं लाघवाजगतो मतं ॥ १० ॥

अज्ञानध्वंसिबोधस्य विनोत्पत्तिं न कस्य चित् ।

अपेक्षाऽस्ति न च ज्ञाने सेतुदर्शनवद्विधिः ॥ २०० ॥

प्रत्य(१)ग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् ।

सा चात्मोत्पत्तितोनान्यदध्वान्तध्वस्तावपेक्षते ॥ १ ॥

यत्र(२)हि द्वैतवद्यत्र(३)त्वस्येत्यादिः श्रुतिः स्मृतिः ।

अस्याऽऽत्मप्रमानिवर्त्यत्वे तदज्ञानकल्पितत्वमेव तत्रावच्छेदकं क-
ल्प्यते न त्वननुगतमाकाशत्वादीत्यभिप्रेत्याह—“अन्यथेति” ॥१९॥

यन्धस्वाज्ञानमात्रहेतुकत्वेन ज्ञानातिरिक्तनिवर्त्तकानपेक्षणाच्चाज्ञान-
निवर्त्तकज्ञानस्य चात्पत्तिमन्तराण्यपेक्षा नास्तीति शुक्तिरज्ज्वा-
दिज्ञाने दृष्टं सेतुज्ञानं तु चादितविधिनैधेनोनिवर्त्तकं न ज्ञानत्वेन त-
स्मिन्सत्यपि तत्रत्यम्लेच्छानां श्रद्धाविरहिणामघानुपघातादित्यभिप्रे-
स्याह—“अज्ञानध्वंसीति” । न हि सेतुदर्शनमात्रस्य दुरितना-

शकत्वं किं तु पर्यदुपस्थानादिपूर्यकव्रतकलापविशिष्टस्य छत्रपादु-
कादिवर्जनदोषोद्धोषणदूरदेशगामित्वमिश्राभोजित्वादिनियमानां कृ-
तिसाध्यत्वात्तद्विशिष्टं सेतुदर्शनमपि कृतिसाध्यमिति विशिष्टरू-
पेण विधानोपपत्तिः आत्मज्ञाने तु नास्ति किञ्चिद्विशेषणमपि कृ-
तिसाध्यं येन तद्विशिष्टत्वेनापि विधेयत्वं स्यात्कर्मसमुच्चयस्य नि-
राकारिष्यमाणत्वाच्च सेतुदर्शनवद्विधिर्ज्ञाने इत्यर्थः ॥ २०० ॥ तत्र
घातिककृद्भवनमाह—“ प्रत्यगिति ” ॥ १ ॥

अविद्याविद्याभ्यां प्रपञ्चोपलम्भानुपलम्भौ श्रुतिस्मृतिवाक्य-

या(१)निशेत्यादिरज्ञानज्ञानाभ्यां धीभिदां जगौ ॥२॥

तस्माज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमधिष्ठानप्रमात्वतः ।

प्रपञ्चगतमिथ्यात्वे प्रमाणमिति साधितं ॥ ३ ॥

स्वप्नवद्दृष्टिसृष्टेश्चाऽप्यन्यथानुपपत्तितः ।

जगन्मिथ्यात्वसिद्धिः सा ज्ञातमात्रैकसत्त्वभाक् ॥ ४ ॥

साप्यनाद्यतिरिक्तेऽर्थे स्वीकृता कारणात्मना ।

प्रमाणसिद्धावित्याह—“ यत्रेति ” ॥ २ ॥ फलितमुपसंहरति—
“ तस्मादिति ” ॥ ३ ॥

॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽन्यथाऽनुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धिः ॥

शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवद्दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्त्याऽपि जगतो मि-
थ्यात्वसिद्धिरित्याह—“ स्वप्नवदिति ” । दृष्टिसृष्टिः कि-
मिति चेत् शृणु “ दृष्टिसृष्टिर्ज्ञातमात्रैकसत्त्वभागभवतीति ” यो-
जना । दोषप्रयुक्तत्वनिवन्धनस्य ज्ञातैकसत्त्वस्याज्ञातसत्त्वाभा-
वस्य वा प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्यज्ञातैकसत्त्वस्य वा द्रष्टृन्तरा-
वेद्यत्वेसति ज्ञातैकसत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् तथा च न सुखा-
द्यंशे सिद्धसाधनं तद्वदन्यत्त्वार्थान्तरं वा नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु
‘ जीवो ब्रह्म विशुद्धा चिद्धिभागस्त्वनयोर्योः । अविद्यातच्चित्तोर्योगः
षडस्माकमनाद्य’ इति प्राचां वचनेन, बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञादिना
विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकेन च सूत्रभाष्यवार्त्तिकविवरणदिग्र-
न्थेन विरोध इत्याशङ्क्यानाद्यतिरिक्ते सृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीका-
रात्कारणात्मना स्थायित्वस्वीकाराच्च तावतैव बौद्धाभिमतक्षणिक-
त्वनिराकरणोपपत्तेर्नास्माकं विरोधः प्रत्युताकरेषु बहुशो दृष्टिसृष्टि-

स्थायित्वस्वीकृतेस्तत्र न बौद्धमततुल्यता ॥ ५ ॥

प्रतीतिमात्रसत्त्वेऽपि कर्मज्ञानादिचोदना ।

प्रमाणं स्वाप्नकार्यादिभावबोधकवाक्यवत् ॥ ६ ॥

स्वाप्नवाक्तृद्विचाराभ्यां विशेषो वेदवाक्यगः ।

विषयाबाधसद्भावाज्ज्ञातसत्त्वेऽपि सम्भवेत् ॥ ७ ॥

प्रतिकर्मव्यवस्थापि सिद्ध्येन्मन्दाधिकारिणा ।

रूपपादितैवेत्याशयेनाह—“ सापीति ” । तत्र विषयजाले कारणात्मना स्थायित्वस्वीकृतेर्न बौद्धमततुल्यतेति योजना, नन्वेवं प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकरणाजन्यत्वं श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेर्वह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेराकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वस्य चोक्तिरयुक्तं त्याशङ्क्य स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तेर्मेवमित्याह—“ प्रतीतिमात्रेति ” ॥ ६ ॥

न चैवं वेदान्तवाक्यस्य तन्मीमांसायाश्च स्वप्नवाक्यतन्मीमांसातुल्यतापत्तिः, विषयवाधाबाधाभ्यां विशेषोपपत्तेरित्याह—“ स्वाप्नवागिति ” । एतेन तृप्त्यर्थं भोजने परप्रत्यायनाद्यर्थं शब्दादौ च प्रवृत्तेरयोगेन स्वप्रक्रियाव्याघात इति निरस्तमिति भावः ॥ ७ ॥ अथैवं घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिः अधिष्ठानस्यापि शुक्तीदमंशस्य रूप्यवदिदं रूप्यमिति ज्ञानात् प्रागसत्त्वेन संप्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वस्याध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्यवस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदावभास इत्यस्य स्वरूपलक्षणस्य चायोग इत्याशङ्क्य प्रतिकर्मव्यवस्थायाः संप्रयोगादित्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य च मन्दाधिकारिविषयत्वात् । सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तु

संप्रयोगादिजन्यत्वाध्यासस्ततैव बोध्यते ॥ ८ ॥

व्यावहारिकसत्त्वेन व्यावहारिकबाधवत् ।

प्रातिभासिकबाधोऽपि ज्ञातसत्त्वेन सम्भवेत् ॥ ९ ॥

जीवब्रह्मविभागादेरनादित्वेन नेष्यते ।

दृष्टिसृष्टित्वमेवं न स्यान्मुक्तस्य पुनर्भवः ॥ १० ॥

ब्रह्मरूपतया मुक्तेर्दृगन्यत्वं न सम्भवेत् ।

सम्भेदावभास इति स्वरूपलक्षणं तु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽप्यविरुद्धं मिथ्या-
भिप्रेत्य परिहरति—“ प्रतिकर्मेति ” । न हीदमंशावच्छिन्नं
चैतन्यं न वस्तु न वा मिथ्यारूप्यस्य तेन सह न सम्भेदावभास इति
भावः ॥ ८ ॥ ननु रूप्यादिबाधस्याऽपि दृष्टिसृष्टित्वे तेन रूप्यादेर्मि-
थ्यात्वासिद्धिरित्याशङ्क्य बाध्यान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकत्वे प्रयो-
जकं न त्वधिकसत्ताकत्वं व्यावहारिकेण व्यावहारिकबाधवत्प्रा-
तिभासिकेन प्रातिभासिकबाधाविरोधादित्यभिप्रेत्याह—“ व्याव-
हारिकेति ” ॥ ९ ॥

ननु सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मविभागस्याप्रतीतत्वेनाविद्यमान-
तया प्रतिसुषुप्ति प्रतिप्रलयं च मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तिः स्यादिति
तत्राह—“ जीवेति ” । न च सुप्तं प्रति संस्कारादेरप्यभावेन
तस्य पुनः प्रबोधायोग इति शङ्क्य, कारणात्मना संस्कारावस्थितेः
सत्त्वादिति भावः ॥ १० ॥ ननु मोक्षस्य दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षवद्दृ-
ष्टिसृष्ट्यापत्तिरित्यत आह—“ ब्रह्मेति ” । चैतन्यमात्रस्य
दृष्टित्वे यद्यपि तत्समानसत्ताकतया घटादेः सदातनत्वापत्तिस्तथा-

वृत्त्युपाधिकचैतन्यं दृष्टिर्नो केवला चितिः ॥ ११ ॥

रज्जुसर्पादिवद्विश्वं प्रतिभासशरीरधृक् ।

सोऽयंसर्प इतीवात्र प्रत्यभिज्ञा न सा प्रमा ॥ १२ ॥

नाभेदे दृष्टिसृष्टित्वमात्मरूपतया भवेत् ।

बाधकत्वं च तज्ज्ञाने भवेदन्यूनसन्त्वतः ॥ १३ ॥

पि वृत्त्युपहितचैतन्यमेव दृष्टिशब्दार्थः वृत्तावपि वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति नानवस्थाऽपीति भावः ॥ ११ ॥ नन्वेक्यप्रत्यभिज्ञाविरोधः पूर्वकालप्रतीतस्येदानीमभावादित्यत आह—“ रज्जुसर्पेति ” । नेहना(१)नेत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते रज्जुसर्पादिवत्प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव प्रतिभासकालातिरिक्तकालसत्त्वे बाधकं पुरुषान्तरप्रतीतेन सहैककालावच्छेदेनापि घटादौ प्रत्यभिज्ञानं भ्रम एव प्रतिभासस्य भेदात् यथैकस्यामेव रज्ज्वां मन्दान्धकारवर्त्तिन्यां दशानां युगपत्सर्पभ्रमेण पलायमानानां परस्परसम्वादेनैक एव सर्पः सर्वैरनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञाभ्रमः अन्यभ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वभेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोग इति चेन्नेत्याह—“ नाभेद इति ” । आत्माभेदस्यात्मरूपत्वेन दृष्टिसृष्टित्वाभावात् अन्यूनसत्ताकत्वमात्रेण बाधकत्वोपपत्तेश्चेत्यर्थः । न च साक्षात्कारस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावात्तत्त्वज्ञानत्वाभावेन ततोमुक्तिर्न स्यादिति वाच्यं अबाधितविषयत्वेन तत्त्वज्ञानोपपत्तेः तस्य च दृष्टिसृष्टित्वेपि न क्षतिरिति भावः ॥ १३ ॥ ननु ‘ध्रुवाद्यौ(२)र्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमं ध्रुवं विश्वमदं जग’-

(१) उ० । ४ । ४ । २५ ।

(२) ऋग्वेदे ८ अष्टके ८ अ० ११ वर्गेऽक्ष २ ।

ध्रुवा द्यौः स्यादध्रुवा भूमिरित्यादिश्रुतिरञ्जसा ।

प्रवाहानादिता कल्पादित्याहाद्वैततत्परा ॥ १४ ॥

प्राणलोकादिसृष्टिं हि जीवात्सुप्तोत्थिताच्छ्रुतिः ।

वदन्ती दृष्टिसृष्टौ स्यात्प्रमाणं तत्त्वतत्परा ॥ १५ ॥

तद्वद्वितीयं न तत्रास्त्यन्यद्विभक्तं ततो न हि ।

यत्पश्येदिति वेदान्तः सुषुप्तौ प्रलये प्रमा ॥ १६ ॥

अज्ञानस्य जगद्धेतोः शक्तिवैचित्र्यतो भवेत् ।

वैचित्र्यं जगतोप्येवं वासिष्ठादौ प्रदर्शितम् ॥ १७ ॥

दित्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति तत्राह—“ ध्रुवेति ” । अनित्य-
तावादिभिरपि ध्रुवेत्यस्यान्यथानयने आवश्यकं दृष्टिसृष्टिप्रतिपादक-
श्रुत्यनुरोधेनाकल्पसन्तानं विच्छेदपरत्वस्यैव युक्तत्वात् प्रपञ्चस्याक-
ल्पात्प्रवाहरूपेणानादिताऽस्तीत्याह श्रुतिर्वस्तुतः सा ब्रह्माद्वैततत्परे-
त्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टिसृष्टौ च ‘एव(१)मेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवैत आत्मानो व्युच्चरन्तीति’ श्रुतिः
सुप्तोत्थिताजीवात्प्राणादिसृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रमाणमित्याह—“प्रा-
णेति ” ॥ १५ ॥ सुप्तौ सकलप्रपञ्चविलये ‘न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदित्यादिश्रुतिः प्रमाणमित्याह—“तदिति”
॥ १६ ॥ आविद्यकस्य कुतो वैचित्र्यमित्यत आह—“ ज्ञानस्येति ” ।
नेदं स्वोत्प्रेक्षितमित्याह—“ एवमिति ” ॥ १७ ॥

अविद्यायोनयो भावाः सर्वेऽमी बुद्धदा इव ।
 क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयं ॥ १८ ॥
 तस्मात्प्रातीतिकं सत्त्वं द्वैतजातस्य सर्वतः ।
 ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वमाविद्यकमिति स्थितं ॥ १९ ॥
 रज्जुसर्पादिवद्विश्वं नाज्ञातं सदितिीरितं ।
 प्रबुद्धद्रष्टृसृष्टृत्वात्सुषुप्तौ च लयश्रुतेः ॥ २० ॥
 स च द्रष्टैक एवास्ति न तद्भेदे प्रमाणकं ।
 अविद्यावशतो ब्रह्मैवास्ति जीवो न चेतारः ॥ २१ ॥
 तस्यैव प्रतिदेहं स्यादहमित्यादिधीर्भ्रमात् ।
 स्वप्नबद्धन्धमोक्षादिव्यवस्थायाश्च सम्भवः ॥ २२ ॥

वासिष्ठवचनमाह—“ अविद्येति ” ॥ १८ ॥ फलितमुपसंहरति—“ तस्मादिति ” द्वाभ्यां ॥ १९ ॥ २० ॥

दृष्टिसृष्ट्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽपि विश्वमिथ्यात्वसिद्धिः ।

स च द्रष्टैक एवास्ति तन्नानात्वे मानाभावादित्याह—“स इति” । ननु कथमेक एव जीवः प्रतिशरीरमहं सुखी अहं संसारी अहमस्य स्वमित्याद्यनुभवविरोधादिति चेन्नेत्याह—“ अविद्येति ” । अविद्यावशाद्ब्रह्मैवैकं संसरति स एव जीवः तस्यैव प्रतिशरीरमहमित्यादिवुद्धिः स्वप्नशरीरे अयं सुखी अयं दुःखीत्येव यत्र बुद्धिर्न त्वहं सुखीत्यादि तत्तु निर्जीवं यत्र त्वमित्यादि तत्सजीवं बन्धमोक्षगुरुशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावदविद्यमुपपत्तेरिति द्वयोरर्थः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ प्रतीतिविरोधं परिहरति—“ ब्रह्मण इति ” । न हि

ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वेऽप्यविरोधः प्रतीतयोः ।

मुक्तेश्च स्वस्वरूपत्वाद्बन्धस्याविद्यकत्वतः ॥ २३ ॥

एकस्मिन्नपि चैतन्ये बुद्धिभेदादयं भ्रमः ।

बद्धो मुक्तः सुखी दुःखी त्वमहश्चायमित्यपि ॥ २४ ॥

अद्वैतैकपरत्त्वान्न श्रुतीनां द्वैतबोधने ।

तात्पर्यं प्रत्युताद्वैतमातैकपरता प्रमा ॥ २५ ॥

अ(१)नादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

इत्यादिश्रुतिरेकत्वप्रतिपादनतत्परा ॥ २६ ॥

मृगतृष्णाकल्पितोदकेन स्वभावशुष्कमरुभूमिरार्द्रा भवतीत्यर्थः ॥

॥ २३ ॥ व्यवस्थामाह—“ एकस्मिन्निति ” ॥ २४ ॥

ननु श्रुतिषु(२)अविद्यायामन्तरे वर्तमाना' इत्यादावविद्या 'रमणी-
य(३)चरणा' इत्यादौ कर्मबन्धः 'सति स(४)म्पद्य न विदुरि'त्यादौ सु-
षुप्तिः 'वेदा(५)न्तविज्ञानसुनिश्चितर्था' इत्यादौ तत्त्वज्ञानं 'परा(६)मृता-
त्परि मुच्यन्ति सर्वे' इत्यादौ मुक्तिश्च चेतनधर्मः कथमनेकेषूपच्यते इत्या-
शङ्का 'नादिमायया सुप्तो जीव' इत्यादिश्रुतिस्थैकवचनप्राप्तैकत्वविरो-
धेनोदाहृतश्रुतीनामनेकत्वपरत्वाभावात्सर्वजनीनभ्रमसिद्धतदनुवा-
देनाऽविरोधात्प्रत्यक्तपराक्तत्वमहमित्यादिव्यवहारप्रयोजकान्तःकर-
णाभेदाध्यासबलाद् बहुत्वस्य प्राप्तत्वेन पूर्वोत्तरवाक्योदाहृतश्रुत्यादी-
नामतत्परत्वादित्यभिप्रेत्याह—“ अद्वैतेत्यादि ” द्वाभ्यां ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ नन्वाचार्यवान्पुरुषो वेदेति' श्रुतेरुपदेशं विना जीवस्य तत्त्व-

(१) माण्डूक्यका० १ । १६ ।

(२) मुण्डके २ । ८ ।

(३) का० ५ । १० । ७ ।

(४) ठ० ८ । ३ । २ ।

(५) मुण्डके ३ । ५ । ६ ।

(६) मुण्डके ३ । ५ । ६ ।

कल्पितत्वेऽपि शास्त्रस्यास्योपदेष्टुर्गुरोरपि ।

स्वाप्नमन्त्रादिवत्सिद्ध्ये तत्त्वज्ञानं स्वरूपगम् ॥ २७ ॥

अबाधितास्पदत्वेन शास्त्रप्रामाण्यमिष्यते ।

न तत्र सत्यतापेक्षा स्वाप्नमन्त्रोपदेष्टृवत् ॥ २८ ॥

ज्ञानमनुपन्नं उपदेष्टव्यादन्यस्य चैतन्यस्याभावाच्च नोपदेशो यु-
ज्यत इत्याशङ्क्याह—“कल्पितत्वेऽपीति” । ननूपदेष्टृत्वं न क-
ल्पितमात्रस्य किं तु तत्त्ववित्त्वेन कल्पितस्य तथा चोपदेशात्प्राक्त-
त्वज्ञाने तदेव मोक्षापत्तिरुपदेशवैयर्थ्यं च, न चैवं स्वप्नेऽपि तुल्यं
तदा हि शब्दविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पना न तूपदेशसाध्य-
ज्ञानविषयविशेषवित्त्वेनेति विशेषादिति चेन्न । अप्रापि तद्वदेव
वाक्यविशेषवक्तृत्वेनैव कल्पनसम्भवात् । ननु तर्हि ‘यदेव(१)भगवान्
वेद तदेव मे ब्रूही’त्यादिश्रुतिः ‘उ(२)पदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्व-
दर्शिनां’ इत्यादिस्मृतिश्चायुक्ता स्यादिति चेन्न । सामान्यतो मोक्षोप-
योगिज्ञानविषयवित्त्वेनाज्ञाततत्त्ववित्त्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन
वा कल्पितस्योपदेष्टृत्वसम्भवेनोदाहृतवाक्याविरोधात् अन्यथा त-
द्यापि मते तत्त्ववित्त्वेन प्रमित एवाचार्य्यत्वेनानुसरणीय इति प्रथमत
एव तत्त्वज्ञाने तत्कालमोक्षापत्युपदेशवैयर्थ्यादिकं स्यात् तथा च
स्वप्नगुरुवत्कल्पितत्वेन गुरोरपर्य्यनुयोज्यत्वात् । न च तत्त्वज्ञान-
हेतुत्वेन वेदस्य मीमांस्यत्ववद् गुरोरपि पर्य्यनुयोज्यत्वमिति वाच्यं ।
तर्केण वेद इव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि तत्परिहारात् तस्माच्छि-
ष्यवद् गुरोरपि कल्पितत्वात्स्वप्नवत्सर्वव्यवस्थोपपत्तिरबाधितविष-
यत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तिश्चेति सर्वमनवद्यमिति द्वयोस्ता-
त्पर्यार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ एकजीववादे श्रुतीनां सामञ्जस्योपपादनम् ॥

कल्पकोऽनिश्चिताद्वैतो बद्धोऽहमिति निश्चयात् ।

य एकः सर्वदेहेषु स मोक्षार्थप्रवृत्तिभाक् ॥ २९ ॥

अज्ञानाच्छुद्धचिद्धातोः संसारित्वादिसम्भवात् ।

तन्निरासाय शास्त्रोक्तसाधनेऽस्याधिकारिता ॥ ३० ॥

संसारस्योपलम्भेन न पूर्वं तत्त्वधीरपि ।

ननु कल्पको न निश्चिताद्वैतः शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यात् नाप्यनिश्चिताद्वैतः शास्त्रस्य प्रामाण्यकत्वाभावप्रसङ्गादिति चेन्नेत्याह—
“कल्पक इति” । प्रामाण्यकत्वाभावेऽप्यबाधितविषयत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेरन्त्यपक्षाभ्युपगमात् । न चामुकः स इत्यनिश्चये बह्वायाससाध्यमोक्षार्थप्रवृत्त्ययोग इति वाच्यं, प्रतिशरीरमहमहमिकया बद्धोऽहमिति निश्चयस्य स्वानुभवसाक्षिकत्वेन प्रवृत्तिसम्भवात् एकेनैव जीवेन चैत्रमैत्रादिशरीराणां सजीवत्वसम्भवस्य प्रागेवोक्तत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ २९ ॥ किं च चैत्रमैत्रादिषु कोऽसाविति प्रश्नस्य किं केनचित्क्रांटीकृतं चैतन्यं विषयः किं वा निरस्तसमस्तभेदं, नाद्यः, तस्य कल्पितत्वेनाकल्पकत्वात् न द्वितीयः तस्यैकत्वेन तदनिश्चयासिद्धेः शुद्धचित्त एकत्वेन वस्तुतोऽसंसारित्वेऽप्यावरणविक्षेपशक्तिद्वयशालिस्वाश्रिताविद्यावशात्संसारित्वकल्पकत्वमोक्षार्थयतमानत्वाद्युपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“अज्ञानादिति” ॥ ३० ॥

नन्वनादौ संसारे कस्य चित्तत्वज्ञानं मुक्तिश्चाभून्न वा, आद्ये इदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात् जीवस्यैकत्वात् अन्ते संप्रदायासम्भवेन तत्त्वज्ञानासम्भव इति चेन्नेत्याह—“संसारस्येति” ।

एतदुक्तं भवति न ह्यसांप्रदायिकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिविरोधि अपूर्वजातीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् किं तु कारणासत्त्वं तज्जास्ति इदानीमुप-

शास्त्रप्रामाण्यदाढ्येन प्रवृत्तिरपि सम्भवेत् ॥ ३१ ॥

तत्त्वज्ञानप्रवृत्त्यर्थं वामदेवादितद्विदां ।

मुक्तिकीर्तनमेतेन न जीवानेकता भवेत् ॥ ३२ ॥

स्वप्नवत् सर्वभेदस्य प्रातिभासिकभावतः ।

देष्टादिकारणस्य कल्पनासुदृढस्य सत्त्वात् जीवैक्यस्य प्रमाणसिद्धत्वे संसारोपलम्भ एवातः पूर्वं तत्त्वज्ञानानुदये प्रमाणम् । न च तत्त्वचित्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकवामदेवादीनां मुक्तिर्नाभून्मम तु भविष्यतीति कथं श्रद्दध्यादिति वाच्यं शास्त्रप्रामाण्यदाढ्यादिति शृहाण अन्यथा तेषां महानुभावानां मुक्तत्वेऽपि मम भविष्यति न वेति शङ्कापिशाच्या प्रवृत्तिप्रतिबन्धापत्तेरिति ॥ ३१ ॥ 'तद्धै(६)तत्प-
इयन्नृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे' इत्यादिश्रुतिषु मुक्तत्वकीर्तनमपि तेषां सिद्धानां मुमुक्षुप्रवृत्तिसिद्धये न जीवभेदे प्रमाणमित्याह—
“ तत्त्वज्ञानेति ” । तथा च न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ३२ ॥

ननु तर्हि श्रुतिप्रामाण्यबलादेव तत्सिद्धो जीवभेदः पूर्वमपि केषां चिन्मोक्षश्चाभ्युपेयतां श्रूयते हि 'तद्यो(१)यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां' 'अ(२)जोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां' मित्यादि, स्मर्यते च 'बह(४)वो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' । 'इदं ज्ञानमु(५)पाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इत्यादिः तथा च कथं जीवैक्यमित्याशङ्क्योक्तवाक्यानां सार्वलौकिभ्रमसिद्धभेदानुवादकत्वेन तत्परत्वाभावाज्जीवैक्यबोधकवाक्यानां च मानान्तराप्राप्तस्वार्थपरत्वात्स्वप्नवत्त्वादेन भेदस्य कल्पितत्त्वोपपत्तेश्च ज्ञानस्तुतिपराणि वाक्यानि नात्मभेदं प्रमातुं शक्नुवन्ति तात्पर्यवद्वाक्यविरोधेनातात्पर्यवद्वाक्यानां गुणवादत्त्वोपपत्तेश्चेत्यभिप्रेत्याह—“ स्वप्नवदिति ” ।

(१) उ० १।४।१०।

(२) खे० ४।५।

(४) भगवद्गीता ४ अ० श्लो० १०।

(५) म० १४ अ० श्लो० ३।

(६) उ० १।४।१०।

बद्धमुक्तादिनिष्ठस्य सम्भवात्स्याद्वयवस्थितिः ॥ ३३ ॥

अनादिभावरूपैकचैतन्यविषयाश्रया ।

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यात्रास्त्वविद्या तत्त्वविन्मता ॥ ३४ ॥

पूर्वस्मिन्नोत्तरज्ञाननिवर्त्येऽतिप्रसञ्जनम् ।

न ज्ञानप्रागभावे वाऽनादिभावपदद्वयात् ॥ ३५ ॥

अज्ञानभ्रमयोर्भाववैलक्ष्येऽपि युक्तिः ।

एकजीववादे नानाशङ्खपङ्कप्रक्षालनं स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारयैवास्ती-
ति भावः ॥ ३३ ॥

॥ एकजीववादे सर्वकल्पनोपपत्तिः ॥

केयमविद्येत्यपेक्षायामाह—“ अनादीति ” । रूप्योपा-
दानाज्ञानमप्यनादिचैतन्यश्रितत्त्वादनाद्येव उदीच्यं शुक्तादिकं तु
तदवच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिः भावत्वं चात्राभावविलक्ष-
णात्वमात्रं विवक्षितं अत आरोपिताभावोपादानाज्ञानेऽप्यभावविल-
क्षणत्वस्वीकारान्नाव्याप्तिरिति । न चाविद्याचैतन्यसम्बन्धेऽतिव्या-
प्तिस्तस्याप्यविद्यात्मकत्वाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वे नातिव्याप्तिरिति तात्पर्या-
र्थः ॥ ३४ ॥

अनादिभावपदयोः सार्थक्यमाह—“ पूर्वस्मिन्निति ” ।
अनादिपदस्योत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने भावपदस्य ज्ञानप्रागभावे ज्ञा-
नजन्यकार्यप्रागभावे चातिव्याप्तिवारकत्वेन सार्थकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥
ननु भ्रमे भावविलक्षणाज्ञानोपादानत्वं न घटते भ्रमस्य भावविलक्षणत्वे
उपादेयत्वायोगात् भावत्वे च भावोपादानकत्वनियमादित्याशङ्क्य
समाधत्ते—“ अज्ञानेति ” त्रिभिः । एतदुक्तं भवति न हि भाव-
त्वमुपादानत्वे उपादेयत्वे वा प्रयोजकं आत्मनि तददर्शनात् किन्त्व-

भवेद् द्वयो रूपादानोपादेयत्वं विदां मतं ॥ ३६ ॥
 अन्वितं कारणत्वं स्यादुपादानत्वसाधकं ।
 सादित्वं साधकं तद्वदुपादेयत्व इष्यते ॥ ३७ ॥
 नोभयत्राऽपि नियतं भावत्वमिति निर्णयः ।
 ध्वंसेऽपि चेत्तदापत्तिः किन्नश्छिन्नमितो भवेत् ॥ ३८ ॥
 साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानत्वेनास्तु लक्षणं ।
 न तत्राऽसम्भवोऽव्याप्तिरतिव्याप्तिर्न वा भवेत् ॥ ३९ ॥
 तत्राज्ञानेऽहमज्ञोऽस्मि मामन्यं च न वेदम्यहं ।
 सौषुप्तमपिचाध्यक्षं नाहङ्किञ्चिदवेदिषं ॥ ४० ॥

न्वयिकारणत्वमुपादानत्वे तन्त्रं सादित्वमुपादेयत्वे तदुभयं च न भा-
 वत्वनियतं अत उपादानोपादेयभावोऽपि न भावत्वनियतः न चैवं
 ध्वंसस्याऽप्युपादेयत्वापत्तिः इष्टापत्तेः अतः सद्विलक्षणयोरज्ञानभ्रम-
 योर्युक्त उपादानोपादेयभाव इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लक्षणान्त-
 रमाह—“ साक्षादिति ” । नन्वसम्भवः कल्पितत्वेन दोषज-
 न्यधीमात्रशरीरस्याज्ञानस्य ज्ञानानिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्य च रूप्य-
 वदनादित्वायोगादिति—“ तत्राह नेति ” । कल्पितत्व-
 मात्रं हि न दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे वा तन्त्रं किं तु
 प्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकवत्त्वं सादिकल्पकवत्त्वं विद्या-
 ऽनिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा तन्त्रं न
 च तत्प्रकृतेऽस्ति तथा च नासम्भवादिदूषणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

॥ अविद्या लक्षणोपपादनम् ॥

तत्र चाज्ञाने त्रिविधमनुभवं प्रमाणयति—“ तत्रेति ” ॥ ४० ॥

अज्ञानानाश्रयत्वेऽप्यहमर्थस्याज्ञताप्रथा ।

सास्यज्ञानाश्रयीभूतचितोऽन्तःकरणैक्यतः ॥ ४१ ॥

सुखादौ शुक्तिरूप्यादौ न जानामीत्यसम्भवः ।

नवेदमीत्यन्यसौख्यादौ प्रमात्रज्ञानतो भवेत् ॥ ४२ ॥

मयि ज्ञानं न चास्तीति भावरूपैकगोचरं ।

सामान्याभावभानस्य व्याहृतत्वेन युक्तितः ॥ ४३ ॥

सर्वत्रानुभवे भावरूपमज्ञानमेव हि ।

निर्णीतं तार्किकज्ञानाभावखण्डनयुक्तिभिः ॥ ४४ ॥

न(१)सुषुप्तिगविज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः ।

नन्वहमर्थस्या ज्ञानानाश्रयत्वेन कथमयं प्रत्ययो भावरूपाज्ञानपक्ष उपपद्यते इत्यत आह—“ अज्ञानेति ” ॥ ४१ ॥ ननु साक्षिवेद्ये सुखदुःखाज्ञानादौ प्रातिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन तत्र न जानामीति प्रतीतिः कथमुपपद्यते इति नेत्याह—“ सुखादाविति ” ॥ ४२ ॥ ननु भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्याहमज्ञ इति प्रत्ययस्य मयि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानाभावविषयात् प्रत्ययादघटं भूतलमिति प्रत्ययस्य घटो नास्तीति प्रत्ययादिव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विना इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीतिरिति तत्राह—“ मयीति ” । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानसामान्याभावज्ञानस्य व्याहृतत्वेन मयि ज्ञानं नास्तीत्यस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वेन विषयभेदाप्रतीतेर्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ फलितमाह—“ सर्वत्रेति ” ॥ ४४ ॥ सौषुप्तानुभवोऽपि भावरूपाज्ञानविषय इत्यत्र वार्त्तिकवचनमुदाह-

कालाद्यव्यवधानन्त्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ॥ ४५ ॥

न(१)भूतकालस्पृक्प्रत्यङ्ग चागाऽऽमिस्पृगीक्ष्यते ।

स्वार्थदेशः परोऽर्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतः ॥ ४६ ॥

न(२)चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते ।

नावेदिषं सुषुप्तेऽहमिति धीः किंबलान्नवेत् ॥ ४७ ॥

साक्ष्यज्ञानसुखाकारास्तिस्रोऽप्यज्ञानवृत्तयः ।

सुप्त्याख्या वृत्तिरेकैवाप्यस्तु तत्र न वा क्षतिः ॥ ४८ ॥

अज्ञाने भावरूपेऽस्मिन्ननुमानं प्रमावहं ।

रति—“ नेति ” । कार्योपधिर्विनाशसंस्कृतमज्ञानमात्रमेव प्रलयोपमं सुषुप्तिरित्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥ अभावरूपाज्ञानखण्डने एव वार्तिकवचनद्वयं पुनरुदाहरति—“ न भूतेति ” । तमोगुणात्मकावरणमात्रालम्बना का चिद्वृत्तिः सुषुप्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपरक्तचैतन्यस्य तन्नाशेनैव नाशात्तत्कालीनाज्ञानानुभवजनितसंस्कारवशेन न किञ्चिदवेदिषमिति स्मरणमभ्युपेतमिति वार्तिकविवरणयोरविरोधः अतएवोक्तं वार्तिककारैरुपस्तत्राह्वणे ‘ न चेदिति ’ पद्यं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सुषुप्तौ वृत्तित्रयमेकैव वाऽविद्यावृत्तिरस्तु न तत्राग्रह इत्याह—“ साक्षीति ” । निर्विकल्पकस्यापि स्मरणजनकत्वं अहङ्कारोपरागकालीनत्वाभावेन तत्तानुल्लेख इति भावः ॥ ४८ ॥ तत्र विवरणोक्तमनुमानं प्रमाणमित्याह—“ अज्ञान इति ” । विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनि-

(१) ब० १ अ० ४ ब्रा० वा० श्लो० ३०१ ।

(२) ब० ३ अ० ४ ब्रा० वार्तिके श्लो० १०३ ।

उक्तं विवरणाचार्यैस्तथान्यैर्बहुधेरितम् ॥ ४९ ॥

किं च ज्ञानविरोधित्वं सर्वज्ञानविरोधिगम् ।

अनादिभावतातुल्याधारकं दृश्यभाववत् ॥ ५० ॥

अनाद्यभावभिन्नत्वं सर्वज्ञानविरोधिगम् ।

अनाद्यभावभिन्नैकनिष्ठत्वादभिधेयवत् ॥ ५१ ॥

प्रमाणं श्रुतयोऽप्यत्र न विन्दन्त्य(१)नृतेन हि ।

वर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावादिति अत्र प्रमाणपदं प्रमाणवृत्तेरेव पक्षत्वेन सुखादिप्रमायां साक्षिचैतन्यरूपायामज्ञानानिवर्तिकायां बाधवारणाय धर्म्यशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञानानिवर्तिकायाः पक्षवहिर्भावाय विवादपदमिति विशेषणं विशेषाकारा प्रमाणवृत्तिरिति फलितोर्थः ॥ ४९ ॥

तथान्यैरित्युक्तं विवृणोति—“ किंचेति ” । ज्ञानविरोधित्वं अनादिभावत्वसमानाधिकरणं सकलज्ञानविरोधिवृत्तिरत्वात् दृश्यत्ववत्, यद्वा अनाद्यभावविलक्षणत्वं ज्ञानविरोधिवृत्तिरनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तिरत्वात् अभिधेयत्ववदिति एवमभावविलक्षणाज्ञानेऽनुमानान्यूहनीयानि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एवं श्रुतयश्च भावरूपाज्ञाने प्रमाणं तत्र छान्दोग्येऽष्टमाध्याये ‘ तद्यथा हिरण्यनिधि निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा’ इति

प्रत्यूढा इति छान्दोग्ये नीहारेणा(१)वृता जनाः ॥ ५२ ॥
 न(२)तं विदाथ इत्याद्या अन्याः सन्ति प्रमापिकाः ।
 भावत्वेऽस्य तथा ज्ञाननिवर्त्यत्वे श्रुतिर्भवेत् ॥ ५३ ॥
 विश्वमायानिवृत्तिः स्याद्भूयश्चान्ते इति प्रमा ।
 अज्ञानेऽनन्तशक्तित्वान्मायाशब्दोपपत्तितः ॥ ५४ ॥
 जीवस्याप्यनवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशनात् ।
 साऽन्यथानुपपत्तिश्च मानमज्ञान इष्यते ॥ ५५ ॥
 जीवस्य ब्रह्मरूपत्वादानन्दैकस्वरूपता ।
 तदभानान्यथापत्तिः कथं स्यात्तिमिरं विना ॥ ५६ ॥

श्रुतिर्ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनानृतं ब्रुवाणा तादृगज्ञाने प्रमाणं 'न तं
 विदाथ य इमा जजाने'त्याद्यारण्यकं च, अन्या अप्येवमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वे 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्यादिश्रुति-
 र्मानमित्याह—“विश्वेत्यर्धेन” । अज्ञानस्यैव चानिर्वचनीय-
 विचित्रशक्तियोगात् विचित्रशक्तिमति मायाशब्दप्रयोगानुपपत्ति-
 रित्याह—“अज्ञान इत्यर्धेन” । क्वचिन्मणिमन्त्रादौ तत्प्रयोग-
 स्तूपचारादिति द्रष्टव्यं ॥ ५४ ॥ जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रका-
 शान्यथानुपपत्तिश्च तत्र प्रमाणमित्याह—“जीवस्येति” ॥ ५५ ॥

तदेव द्रढयति—“जीवस्येति” ॥ ५६ ॥

॥ अविद्यायां प्रमाणोपन्यासः ॥

सा चाविद्या साक्षिवेद्या न तु शुद्धचित्प्रकाश्या साक्षी च अवि-

साऽविद्या साक्षिचिद्वेद्या साक्षी तद्वृत्तिगो मतः ।

शुद्धचैतन्यभास्यत्वे तस्यावस्तुत्वमापतेत् ॥ ५७ ॥

भास्या स्वावृतचिद्धाम्नाऽविद्या राहुवदिष्यते ।

आश्रयो विषयश्चास्याः शुद्धं ब्रह्मैव सम्मतं ॥ ५८ ॥

उपाधेः प्रतिबिम्बैकपक्षपातितया ततः ।

संसारो जीवगो नेशे बिम्बभूते चिदद्वये ॥ ५९ ॥

द्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं तेन निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वेनाज्ञानस्य पार-
मार्थिकत्वापत्तिर्मोक्षेऽपि तत्प्रकाशापत्तिर्न च तदानीमविद्याया निवृत्त-
त्वात्तत्प्रकाशाभावः प्रतीतिमात्रशरीरस्य प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्ययोगा-
दित्यादिदोषानवकाश इत्यभिप्रेत्याह—“सेति” ॥ ५७ ॥ अतएवोच्यते
राहुवत्स्वावृतचैतन्यप्रकाश्याऽविद्येत्याह—“भास्येति”(१) ।

॥ अविद्याप्रतीत्युपपत्तिः ॥

अविद्याया आश्रयस्तु शुद्धं ब्रह्मैव विषयश्चेत्याह—“आश्रयइति”
॥ ५८ ॥ दर्पणस्य मुखमात्रसम्बन्धेऽपि प्रतिमुखे मालिन्यवत्प्रति-
बिम्बे जीवे संसारः न बिम्बे ब्रह्मणि, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपाति-
त्वादित्याह—“उपाधेरिति” ॥ ५९ ॥ ननु कथं चैतन्यमज्ञाना-

(१) नचैवं कदाचिदविद्याया अप्रतीत्यापत्तिः इष्टापत्तेः समाधौ तथाऽभ्युपगमात् ।
न चाऽविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वादय कथमविद्यावृत्तिः अविद्याया एव दोषत्वात् न च वृत्तेरपि
वृत्त्यन्तरप्रतिबिम्बितचित्प्रतिभास्यत्वेऽनवस्था, स्वस्या एव स्वभानीपाधित्वात् ननु प्रमाणा-
गम्यायामविद्यायां प्रमाणीयत्वासवैयर्थ्यं न च प्रमाचैरसद्वावृत्तिमात्रं बोध्यत इति वा-
च्यम् । अज्ञानमगृह्यतां तत्राऽसद्वावृत्तिबोधेऽसामर्थ्यादिति चेन्न प्रमाणीयनीतासद्वावृ-
त्तिविशिष्टाज्ञानं हि साक्षिणा गृह्यते तथा चासद्वावृत्त्युपनयने प्रमाणाणां चरितार्थत्वा-
न्न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

न चिन्मात्रं विरोध्यस्याः साधकत्वेन सम्भवेत् ।
 तदेव बुद्धिवृत्तिस्थं विरोधि श्रुतिमानतः ॥ ६० ॥
 चितोऽपि वृत्त्यवच्छेदादज्ञानेन विरोधिता ।
 तृणादेर्भासकस्यापि दाहकत्वं यथा रवेः ॥ ६१ ॥
 चितोऽज्ञानाश्रयत्वेपि प्रमाणं श्रुतिरिष्यते ।
 मायां(१)तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं ॥ ६२ ॥
 अज्ञानानाश्रयत्वेऽपि जीवोऽज्ञ इति सम्भवेत् ।
 अज्ञानकार्ययोगित्वाद्यपदेशोऽस्य नो परे ॥ ६३ ॥

श्रयस्तस्य प्रकाशस्वरूपत्वात् तयोश्च तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव-
 त्वादिति चेन्नेत्याह—“ नेति ” । अज्ञानविरोधि ज्ञानं हि न
 चैतन्यमात्रं किं तु वृत्तिप्रतिविम्बितं तच्च नाविद्याश्रयः यच्चावि-
 द्याश्रयस्तच्च न विरोधि इत्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तर्हि शुद्धचितोऽज्ञानविरोधित्वाभावे घटादिवदप्रकाश-
 त्वापत्तिरित्यत आह—“ चित इति ” । वृत्त्यवच्छेदेन तस्या एव
 अज्ञानविरोधित्वात्स्वनस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्य-
 कान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणतूलादिदाहकत्ववत्स्वतोऽविद्यातत्का-
 र्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेन तदाहकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

चिन्मात्रस्याविद्याश्रयत्वे प्रमाणमाह—“ चित इति ” ॥ ६२ ॥ न
 च ‘ ज्ञा(१)ऽज्ञावीशानीशौ’ इति जीवाज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति
 शङ्क्यं, तदाश्रयत्वाभावेपि तत्कार्ययोगितया अज्ञत्वव्यपदेशोपप-
 त्तेरित्याह— “ अज्ञानेति ” ॥ ६३ ॥ नन्वचाक्षुषस्य चैतन्यस्य

नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिबिम्बो यथेप्यते ।

व्योम्नोप्यचाक्षुषस्येव ब्रह्मणः किन्न सम्भवेत् ॥ ६४ ॥

वस्तुतस्तु श्रुतेरेव प्रतिबिम्बश्चित्तेर्मतः ।

उपाधिबिम्बसम्बन्धानादित्वान्नास्य सादिता ॥ ६५ ॥

सर्वतः प्रसृतत्वेन चितोऽप्यव्यवधानतः ।

आभिमुख्यस्य सद्भावात्प्रतिबिम्बोऽञ्जसा भवेत् ॥ ६६ ॥

अवच्छेद्यांशमादाय सामानाधिकरण्यतः ।

बन्धमोक्षोपपत्तिश्च युक्तिभिः श्रुतिभिस्तथा ॥ ६७ ॥

गन्धरसादिवत्प्रतिबिम्बतानर्हत्वात्प्रतिबिम्बत्वे जीवस्य सादित्वा-
पाताच्चेत्याशङ्काह— “ नीरूपस्येति ” । रूपवत् एव प्रतिबि-
म्बइत्यस्या व्याप्तेरूपादौ व्यभिचाराद्यथा भङ्गः एवमाकाशादौ व्य-
भिचाराच्चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्ब इत्यस्या अपि व्याप्तेर्भङ्गः, वस्तुतस्तु
श्रुतिवलाञ्छितः प्रतिबिम्बे सिद्धे तत्रैव व्यभिचाराच्चेयं व्याप्तिः तथा
च रसादिव्यावृत्तं फलैकोन्नेयं प्रतिबिम्बप्रयोजकं, नापि जीवस्य
सादित्वापत्तिः उपाधिबिम्बसम्बन्धानादित्वेनानादित्वोपपत्तेरिति
द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

चिन्मात्राभिमुख्यसम्भवादपि तत्प्रतिबिम्बसम्भव इत्याह—“स-
र्वत इति ” ॥ ६६ ॥ बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमप्यस्तीत्याह—
“ अवच्छेद्यांश इति ” ॥ ६७ ॥

॥ अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वोपपत्तिः ॥

ननु शुद्धब्रह्मणश्चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे सार्वज्ञविरोधः न

सर्वज्ञत्वं विशिष्टे स्यान्न तदज्ञानमन्तरा ।

स्वतोऽसङ्गतयाऽसङ्गश्रुतेर्नास्ति विरोधिता ॥ ६८ ॥

स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितं ।

तच्चोभयं विनाऽविद्यासम्बन्धं नैव सिद्ध्यति ॥ ६९ ॥

जीवाश्रिताप्यविद्या स्वीकृता वाचस्पतेर्मते ।

च विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यं 'तुरीयं सर्वदृक् सदेति' शुद्ध-
स्यैव सर्वज्ञत्वोक्तेरित्याशङ्क्य सर्वदृक्पदेन सर्वेषां दृग्भूतं चै-
तन्यमित्युच्यते न तु सर्वज्ञं तुरीयं तस्माद्विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यं त-
च्चाविद्यां विना न सम्भवतीत्यविद्यासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—“ स-
र्वज्ञत्वमिति ” । 'अ(१)सङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यसङ्गत्वश्रुतिरपि स्वतः
सङ्गाभावविषयत्वेनोपपद्यते इत्याह—“ स्वतइति ” ॥ ६८ ॥
सर्वज्ञो हि प्रमाणतः स्वरूपज्ञप्त्या वा तत्र प्रमाणस्य भ्रान्तेश्च अवि-
द्यामूलत्वात् असङ्गस्वरूपज्ञप्तेश्च अविद्यां विना विषयासङ्गतेरि-
त्यत्र वृद्धसमतिमाह—“ स्वरूपत इति ” ॥ ६९ ॥

॥ सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयोपपत्तिः ॥

मतान्तरमाह—“जीवाश्रितेति” । ननु जीवाश्रिताऽविद्या त-
त्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा तदवच्छिन्नचैतन्यं वा तत्कल्पितभेदं च जीव
स्तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न किमयमन्योन्याश्रय उत्पत्तौ ज्ञप्तौ
स्थितौ वा, नाद्यः अनादित्वादुभयोः, अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितः
स्वप्रकाशत्वेन तदभास्यत्वात्, न तृतीयः स किं परस्पराश्रितत्वेन
वा परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा स्यात् तन्न, उभयस्याप्यसिद्धेः

तथैव कल्प्यते सर्वं भूतभौतिकविश्वकं ॥ ७० ॥

स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद्धटादिकं ।

तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः ॥ ७१ ॥

चिन्मात्रं विषयोऽस्त्यस्याः स्वयं ज्योतिरकल्पितं ।

नान्यदज्ञानकार्यत्वादप्रसक्तप्रकाशनं ॥ ७२ ॥

स्ययम्भानार्हमावृत्त्या न भातीत्याततं सुखं ।

प्रकाशमानताऽध्यासाधिष्ठानत्वेन चेप्यते ॥ ७३ ॥

अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वे चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चिति अविद्याश्रित-
त्वतदधीनस्थितिकत्वयोरभावात् । न चैवमन्योन्याधीनताक्षतिः
समानकालीनयोरपि अवच्छेद्यावच्छेदकभावमात्रेण तदुपपत्तेर्घटत-
दवच्छिन्नाकाशयोरिवेति तात्पर्यार्थः ॥ ७० ॥

तत्राभियुक्तसंमतिं दर्शयति—“स्वेनेति” ॥ ७१ ॥

॥ अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वोपपत्तिः ॥

अविद्याया विषयोऽपि सुवच इत्याह—“चिन्मात्रमिति” । चि-
न्मात्रमेव विषयोऽविद्यायाः तस्याः कल्पितत्वेनान्योन्याश्रयादि-
दोषाप्रसक्तेः स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन्नावरणकृत्यसम्भ-
वाच्च, नान्यत् तस्याज्ञानकल्पितत्वात् अप्रसक्तप्रकाशत्वेन आवर-
णकृत्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ शुद्धरूपायाश्रितः प्रकाशमानत्वेऽपि
तस्या एव परिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात् तदर्थं तस्या एवावर-
णकल्पनात् परिपूर्णाद्याकारस्य मोक्षदशानुवृत्तत्वेन शुद्धचिन्मात्र-
त्वमित्यभिप्रेत्याह—“अद्वयेति” । आवरणमहिम्नैव परिपूर्णं ब्रह्म
नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारप्रति-
बन्धश्च अध्यासाधिष्ठानादिना प्रकाशमानता चाविरुद्धा परिपूर्णा-
द्याकारेण इदानीं व्यवहाराभावेऽपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानपा-
यादिति सार्द्धतात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

पूर्णानन्दात्मनाऽभानेप्यपरोक्षत्वयोग्यता ।

जीवमध्यस्तभेदं प्रत्यावृतत्वाच्चितः स्वतः ॥ ७४ ॥

उभयोरप्यनादित्वान्नानन्तर्यं मिथोऽनयोः ।

तद्भेदापगमे शुद्धचैतन्यं मोक्ष इष्यते ॥ ७५ ॥

त्वदुक्तमर्थं नो वेन्नीत्येवं भातेऽपि वस्तुनि ।

अज्ञानानुभवात्साक्षी नाज्ञानेन विरुध्यते ॥ ७६ ॥

ननु दीपावरकघटादिवच्चैतन्यावरकाविद्या चैतन्यस्यान्यसं-
म्बन्धं प्रतिवध्नातु अन्यं प्रति चैतन्यमाछादयतु न तु चैतन्यं प्रत्येव
चैतन्ये उक्तयोग्यत्वरूपप्रकाशविरोधिनी सा नहि दीपो घटावृतोऽपि
स्वयं न प्रकाशते तमःसम्बन्धापातात् । न च कल्पितभेदं जीव-
चैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाछादयतीति वाच्यं । आवरणं विना भे-
दकल्पनस्यैवायोगात् यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्र-
काशस्तदभावस्यैवेदानीमज्ञानेन साधनीयत्वाच्चेति चेन्नेत्याह—“जी-

वमिति” सार्द्धेन । कल्पितभेदं जीवं प्रति शुद्धचैतन्यस्यावृतत्वात् ।

न च भेदकल्पनस्यावरणोत्तरकालीनत्वादिदमयुक्तमिति वाच्यम् ।
भेदावरणयोरुभयोरप्यनादित्वेन परस्परमानन्तर्याभावात् । यच्चो-
क्तं मोक्षे भावी चैतन्यस्य चैतन्यं प्रति प्रकाशः तदभाव इदानीमज्ञा-
नसाध्य इति तन्न, मोक्षे जन्यस्य प्रकाशस्याभावात् कल्पितभेदा-
पगमे शुद्धचैतन्यं प्रत्येव प्रकाशस्य जीवं प्रत्यपि सम्भवात् न का
चिदप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ यच्चोक्तं प्रकाशस्वरूपे चै-

तन्ये कथमज्ञानं नह्यालोके तम इति तत्राह—“त्वदुक्तमिति” ।

तथा च सविषयाज्ञानसाधकत्वात्साक्षिरूपविषयप्रकाशोपि नाज्ञान-
विरोधीति भावः ॥ ७६ ॥

प्रमाणवृत्युपारूढप्रकाशत्वेन चिन्मयम् ।

निवर्त्तकमविद्याया न चित्सामान्यमिष्यते ॥ ७७ ॥

अहङ्कारोऽस्त्यविद्योत्थोनात्मात्मग्रहणे लये ।

ननु न जानामीति ज्ञप्तिविरोधित्वस्यैवानुभवात्कथं वृत्तिविरोधित्वं त्वन्मते चैतन्यस्यैव ज्ञप्तित्वात् चैतन्याज्ञानयोरविरोधे ज्ञानत्वाज्ञानत्वायोगादिति तत्राह—“ प्रमाणेति ” । मन्मते वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं जानामीति व्यवहारविषयः, तथा च न जानामीत्यनेन वृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियते एवं च न चैतन्ये अज्ञानविरोधित्वं नापि वृत्तौ वृत्युपारूढचित् एकार्यप्रकाशकर्त्तृत्वेन तथात्वमित्यर्थः । तस्मादविद्या स्वरूपत आश्रयतो विषयतश्च सुनिरूपा ततश्चाहङ्कारादिसृष्टिरिति भावः ॥ ७७ ॥

॥ अविद्याया विषयोपपादनम् ॥

नन्वहमर्थ आत्मैव तस्य कथमविद्यातः सृष्टिः । न च सुषुप्तौ स्वयंप्रकाशमानस्यात्मनः सम्भवेऽप्यनेवंविधस्याहमर्थस्याभावः यदि च सुप्तावहमर्थः प्रकाशेत तर्हि स्मर्येत ह्यस्तन इवाहङ्कारः अनुभूतेः स्मरणनियमाभावेऽपि स्मर्यमाणात्ममात्रत्वादिति वाच्यम् । हेतौ असिद्धिस्तर्क इष्टापते न ह्यद्यापि स्वप्रकाशात्मान्यत्वमहमर्थं सिद्धमस्ति आत्मान्यत्वेनास्वप्रकाशत्वसाधने तेन च तदन्यत्वसाधने अन्योन्याश्रयः नचाहमर्थस्यापरामर्शः सुखमहमस्वाप्सं न किं चिदवेदिषिमिति तस्यैव परामर्शादित्याशङ्क्य निराचष्टे—“ अहमिति ” ।

अहङ्कारोऽविद्याकार्यत्वाद्नात्मा लये सुप्तौ आत्मग्रहणेऽपि अस्याहङ्कारस्याग्रहात् यतो जागरे अस्याऽस्मृतेः स्मरणाभावात् ततः सुप्तौ ग्रहणाभावः अतः—“ स्वयंज्योतिषः सकाशाद्भिन्नो नात्मायमहङ्कार ” इति योजना । अहङ्कारस्तावदिच्छादिविशिष्ट एव गृह्यत इत्यावयोः समं सुप्तौ च नेछादय इति कथं तदाऽहमर्थान्तु-

अस्याग्रहात्स्वयंज्योतिर्भिन्नोऽतो जागरेऽस्मृतेः ॥ ७८ ॥

सुप्तिकालानुभूतात्मैक्याध्यासान्निश्रयोऽहमः ।

अहमस्वाप्समित्यात्मैक्यारोपेणापि सम्भवेत् ॥ ७९ ॥

अविद्योपाधिकं सुप्तौ चैतन्यमनुभूय तत् ।

भवः । न चेच्छादिगुणविशिष्ट एवाहमर्थो गृह्यत इत्यत्र न नः संप्रति-
पत्तिरिति वाच्यं गुणिग्रहणस्य गुणग्रहणव्याप्तत्वात् अन्यथा रूपा-
दिहीनोऽपि घटः प्रथेत न च रूपादिरहितानां तेषामसत्त्वं तत्र बी-
जमिति वाच्यं पूर्वनाशाग्रिमरूपानुत्पत्तिलक्षणाद्यक्षणादौ तद्विनापि
सत्त्वात् एवं च गुणाग्रहणे कथं गुणिग्रहणं तथा च निर्गुण एवात्मा
गृह्यते इति स्वीकर्तव्यं अनुभवाभावे च न तस्य जागरे परामर्शः
तथा चाज्ञानाश्रयत्वेन सुषुप्तावनुभूयमानादात्मनोऽहङ्कारो भिन्नः ए-
वमेवात्मान्यत्वे सिद्धे अस्त्रप्रकाशत्वसाधने नान्योन्याश्रय इति ता-
त्पर्यार्थः ॥ ७८ ॥

ननु यद्यहमर्थो न परामृश्येत तर्ह्येतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो-
वेति संशयः स्यात् नत्वहमेवेति निश्चय इति चेन्नेत्याह—“सुप्तीति” ।
यथा पूर्वदिनानुभूतदेवदत्तभिन्नतया अनुभूते चैत्रे सोयं नवेति न
संशयः किं तु स एवेति निश्चयः तथा सुषुप्तिकालानुभूतात्मैक्या-
ध्यासात्स एवाहमिति निश्चयो युज्यते इत्यर्थः । नन्वेतावन्तं कालमहं
स्वप्नं पश्यन्नासं जाग्रदासमित्यत्रैवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यहमंशो
परामर्शत्वानुभवात्कथं तत्रापरामर्शत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—
“अहमिति” । परामृश्यमानात्मैक्यारोपात्तज्ज्ञानांशे परामर्शत्वा-
भिमानात् । नचापरामर्शं परामर्शत्वारोपो न दृष्ट इति वाच्यं तद्भि-
न्ने तत्वेनानुभूयमाने परामर्शत्वारोपदर्शनादित्यर्थः ॥ ७९ ॥ नन्वहम-
र्थस्तावत्स्मर्त्ता सचाविद्यावच्छिन्नचैतन्यं वा अन्तःकरणावच्छिन्न-
चैतन्यं वा, आद्ये योऽहमकार्षं सोऽहं सौप्तिकाज्ञानादि स्मरामीत्यनु-

बुद्ध्यवच्छेदतः स्मर्तुं न वैरूप्यं तयोर्भवेत् ॥ ८० ॥

स्थूलः स्यामिति वत्सुप्त्यै प्रवृत्तिरुपपद्यते ।

सुप्तौ हेत्वात्मना तस्य स्थितः सर्वोपपत्तितः ॥ ८१ ॥

चिन्मात्राज्जायते सर्वमहङ्कारसुखं जगत् ।

भवविरोधः अन्त्ये त्वहमर्थस्यैव तदनुभवितृत्वं वाच्यं स्मृतिसं-
स्कारानुभवानामेकाश्रयाणामेव कार्यकारणभावात् योऽहमन्वभूवं
सोऽहं स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्याशङ्क्य परिहरति—“अविद्येति” ।
अविद्यावच्छिन्ने एवान्तःकरणावच्छेदान्नानयोरनुभवितृस्मर्त्रोर्वैरू-
प्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

नन्वेवं सुषुप्तावहमर्थाभावे अहं निर्दुःखः स्यामितीच्छया सुषु-
प्त्यर्थे प्रवृत्त्ययोगादिति चेन्नेत्याह—“स्थूलः स्यामिति ” ।
कृशोऽहंस्थूलो भवामीति वत्प्रवृत्त्युपपत्तेः न च तत्र काश्चिदिनिष्कृ-
ष्टस्य शरीरस्यैव स्थौल्याधिकरणतया विवेकिनामुद्देश्यत्वमिति वा-
च्यम् । प्रकृतेऽप्यन्तःकरणादिनिष्कृष्टस्यैव तदुद्देशविषयत्वात् । ननु
योऽहं सुप्तः सोऽहं जागर्मि योऽहं पूर्वद्युरकार्षं सोऽहमद्य करोमीति प्र-
त्यभिज्ञानुपपत्तिः अहमर्थस्य भेदात्कृतहान्यादिदोषापत्तिरित्याशङ्क्य
परिहरति—“सुप्ताविति ” । तस्याहङ्कारस्याविद्यात्मना स्थि-
तस्य सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८१ ॥ अविद्योपहिताच्चैतन्याद-
हङ्कारीदस्तीष्टरित्युक्तं पूर्वं तद्विवृणोति—“चिन्मात्रादिति ”

कर्तृत्वादिविशिष्टान्तःकरणैक्याध्यासादात्मनिकर्तृत्वादेरुपपत्तिः ॥८५॥

अनात्मत्वमहङ्कारे सिद्धं भ्रान्त्या समुत्थिते ॥ ८२ ॥

सुप्तौ विलयमायाति जागरादौ स जायते ।

आत्मभानेऽप्यभानात्स्यादनात्माऽसौ विनिश्चितः ॥ ८३ ॥

भौतिकत्वाद्विनाशित्वाद् दृश्यत्वाच्च जडत्वतः ।

विकारत्वादनात्मत्वमहङ्कारस्य सिद्ध्यति ॥ ८४ ॥

यथा देहघटादीनामनात्मत्वं विनिश्चितं ।

तथैवास्याहमोऽप्यस्ति विचाराच्छ्रुतियुक्तिभिः ॥ ८५ ॥

कर्तृत्वमात्मनो नास्ति स्वभावादक्रियस्य यत् ।

कर्तृत्वादिविशिष्टाया बुद्धेरध्यासतो हि तत् ॥ ८६ ॥

॥ ८२ ॥ तस्यानात्मत्वं स्फुटयति—“ सुप्ताविति ” त्रिभिः ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ अहमर्थस्यानात्मत्वोपपत्तिः ॥

ननु कर्तृत्वं यद्यनात्मधर्मः स्यात्कथमात्मनि भासेत न च ज-
पाकुसुमस्य लौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणगतं कर्तृत्वमात्मन्यध्य-
स्यते न तु तत्त्विकं निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात् सुषुप्तौ बुद्ध्यभावे-
ऽकर्तृत्वदर्शनाच्चेति वाच्यं एवं हि रक्तं कुसुममिति वत्कदाचिन्मनः
कर्त्रिति प्रत्यक्षप्रमा लोहितः स्फटिक इति वच्चैतन्नं कर्त्रिति भ्रमश्च
स्यादित्याशङ्क्याह—“ कर्तृत्वमिति ” । कर्तृत्वविशिष्टान्तःकर-
णस्य चैतन्यात्मनाध्यासेन तथा प्रतीतिः कुसुमस्य स्फटिकात्मना
नाध्यास इति वैषम्यादिति भावः ॥ ८६ ॥ ननु बुद्धिगतं कर्तृत्वं कि-
महमर्थे अहमर्थगतं वा आत्मनि अध्यस्यते आद्ये आरोपितस्याप्य-

चिदचिदग्रन्थिरूपत्वाद् द्व्यंशोऽहङ्कार इष्यते ।

तत्राचिदंशे बुद्धौ हि कर्तृत्वं धर्म ईक्ष्यते ॥ ८७ ॥

बुद्धेस्तु तद्विशिष्टायाश्चित्यैक्याध्यासमन्तरा ।

अहं कर्तेति भानस्यायोगेनाध्यास इष्यते ॥ ८८ ॥

नर्थस्यात्मन्यभावे तस्य बन्धमोक्षानधिकरणत्वापत्तिः द्वितीये अन-
ध्यासेनैवाहं कर्तेति प्रतीयुपपत्तौ किमध्यासेनेत्याशङ्क्याह—
“ चिदचिदिति ” । अहङ्कारस्तु चिदचिदग्रन्थिरूपतया द्व्यंशः त-
त्राचिदंशे बुद्धौ कर्तृत्वसत्त्वेऽपि तद्विशिष्टाया बुद्धेश्चित्यैक्याध्यासं
विनाऽहङ्कुरेति प्रतीतेरयोगेनाध्यासस्यावश्यकत्वात् । एतेनारोपित-
कर्तृत्वस्याप्यभावे आत्मनो बन्धमोक्षानधिकरणत्वं स्यादिति निरस्त-
मिति द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ८७ ॥

ननु ‘कर्त्ता(१)शास्त्रार्थवत्त्वा’दित्यधिकरणे त्वयापि सांख्यरीत्या
बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते तज्जीवस्यैवेति सिद्धान्तितत्वेन विरोधः स्यादिति
चेन्नेत्याह—“ बुद्धेरिति ” । बुद्धेरेव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चैतन्य-
स्येति पूर्वपक्षं कृत्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरणनियमेन भो-
क्तृत्ववत्कर्तृत्वमप्यङ्गीकर्तव्यमित्युक्तं न तु बुद्धेरकर्तृत्वं आत्मनो वा
स्वाभाविकं कर्तृत्वमिति ‘यथा(२)च तक्षोभयथे’त्युत्तराधिकरणे
पूर्वाधिकरणोक्तस्य आत्मकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वं पूर्वपक्षयित्वौ-
पाधिकत्वस्य स्थापितत्वात् अतो न तदधिकरणविरोध इति तात्प-
र्यार्थः ॥ ८८ ॥ ननु कर्तृत्वाद्यनर्थरूपबन्धस्य बुद्धिगतत्वेन मोक्ष-
स्यापि तदन्वयापत्तिः अनर्थतन्निवृत्त्योरैकाधिकरणनियमादिति

(१) ब्रह्मसूत्रे २ । ३ । ३३ ।

(२) ब्रह्मसूत्रे २ । ३ । ४० ।

अहमितिप्रतीतेर्द्यौशत्वेनात्मनिदेहेन्द्रियाद्यैक्यतद्धर्माध्यासोपपादनम् ८७

अतोऽन्तःकरणाध्यासात् कर्तृत्वं भाति चिद्धने ।

तद्द्वारा बन्धमोक्षादिव्यवहारोपि सिद्ध्यति ॥ ८९ ॥

तथा देहेन्द्रियाद्यैक्याध्यास आत्मनि युज्यते ।

द्यौशत्वेनाहमित्यस्य चिदंशे कर्तृतादिवत् ॥ ९० ॥

ब्राह्मणोऽहं मनष्योऽहं कारणोहऽमिति भानतः ।

तत्तदात्मविशिष्टैक्याध्यास आवश्यको मतः ॥ ९१ ॥

देहेन्द्रियादितद्धर्माध्यास आत्मनि चिद्धने ।

सिद्धौ न तं विना कश्चिद्व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥ ९२ ॥

चेन्नेत्याह— “अत इति” । कर्तृत्वादेश्चेतनगतयैवानर्थत्वं शुद्ध-
स्य भोक्तृत्वाद्यनर्धानाश्रयत्वेप्युपहितस्य शुद्धात्स्वाभाविकभेदा-
भावेन बन्धमोक्षसामानाधिकरण्योपपत्तेरिति सिद्धं मनसः कर्तृ-
त्वमात्मन्यारोप्यत इति भावः ॥ ८९ ॥ नन्वहमर्थस्यानात्मत्वेऽहं ब्रा-
ह्मणोऽहं काण इत्यादि प्रत्यक्षं देहेन्द्रियादौ आत्मैक्याध्यासे प्र-
माणं न स्यात् पैक्यबुद्धावात्मनोऽविषयत्वादिति चेन्नेत्याह—

“ तथेति ” । अहमित्यस्य द्यौशत्वेन चिदंशे कर्तृत्वादिविशि-
ष्टान्तःकरणैक्याध्यासवद् ब्राह्मणत्वकाणत्वादिविशिष्टदेहेन्द्रियाद्यै-
क्याध्यासेनात्मैक्याविषयत्वसम्भवात् तथा चात्मनि देहेन्द्रिया-
द्यैक्याध्यासो युज्यत एवेति न का चिदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥

तस्मादाभीरसाधारणादहं गौर इत्यादि प्रत्ययादात्मन्यन्तःकर-
णैक्याध्यासाद्देहादितद्धर्माध्यासोऽपीतिसिद्धमित्याह—“ देहेति ”

॥ ९२ ॥ आत्मन्यध्यासोपपादनम् ।

नन्वेवमविद्यायां तन्निबन्धनाध्यासे च सिद्धेऽपि न तस्या-

अविद्यायां तदध्यस्ते कार्येऽध्यासेऽखिले मतं ।
मानलक्षणसद्भावादननिर्वाच्यत्वमेव हि ॥ ९३ ॥
सतः सति विभिन्नत्वे भिन्नत्वेऽप्यसतः सति ।
तथा सदसद्भिन्न-त्वमनिर्वाच्यत्वलक्षणं ॥ ९४ ॥
सत्वास-त्वाख्यधर्माभ्यां विचारं सहते न यत् ।
तथैव सदसत्त्वेन तदेवास्त्वस्य लक्षणं ॥ ९५ ॥
स-त्वावच्छिन्नभेदस्य सन्नेति प्रत्यये ध्रुवं ।
सद्वैलक्षण्यमेवास्ति सिद्धान्ते हि प्रयोजकं ॥ ९६ ॥
नैकत्रोभयभिन्नत्वं व्याहृतं चेति सांप्रतं ।
अतात्त्विक-त्वस्वीकाराद्यन्निषेधसमुच्चये ॥ ९७ ॥

मनिर्वाच्यत्वसिद्धिः लक्षणप्रमाणयोरभावादित्याशङ्क्य लक्षणप्रमा-
णसद्भावान्नत्याह—“अविद्यायामिति” ॥ ९३ ॥ सद्विलक्षणत्वे
सत्यसद्विलक्षणत्वे सति सदसद्विलक्षणत्वं सत्वासत्वाभ्यां वि-
चारासहत्वे सति सदसत्त्वेन विचारासहत्वं वा प्रतिपन्नोपाधौ
बाध्यत्वं वा इत्यादिलक्षणे निरवद्यत्वसम्भवादित्याह—“ सत
इति ” द्वाभ्यां ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ननु सतोऽपि सदन्तरविलक्षण-
त्वात्सिद्धसाधनं स्यादिति नेत्याह—“ सत्त्वेति ” । न हि सति
सदन्तरभेदेऽपि सन्निति प्रतीतिरतो न सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ ९६ ॥
एवं च सत्त्वरहितत्वे सति असत्त्वरहितत्वे सति सदसत्त्वरहित-
त्वमपि साधु निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वाङ्गीकारान्न व्याहृतिरि-
त्याह—“ नैकत्रेति ” ॥ ९७ ॥ तर्हि सदादिवैलक्षण्योक्तिः क-

स्वरूपाद्दुर्निरूप्यस्य किं चिद्रूपं न वास्तवं ।

अतः सदादिभिन्नत्वमनिर्वाच्यत्वलक्षणम् ॥ ९८ ॥

न ह्यतात्त्विकरूपे द्वे प्रतिषेधसमुच्चये ।

सत्त्वासत्त्वे विरुद्धेते दृष्टस्तद्गोचरो विधिः ॥ ९९ ॥

उभयातात्त्विकत्वं नाप्येकत्रेदं विरोधभाक् ।

यथा स्यात्तात्त्विकत्वे वाऽप्युभयस्य विरोधिता ॥ ३०० ॥

वल्मीकादौ यतो दृष्टं स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः ।

अतात्त्विकत्वमेकत्र नैवं तात्त्विकरूपयोः ॥ १ ॥

यमित्यपेक्षाया माह—“ स्वरूपादिति ” । तत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपतामात्रप्रकटनाय तदुक्तिरिति भावः ॥ ९८ ॥

अतात्त्विकविधिसमुच्चयापत्तिस्त्वैवेत्याह—“ नहीति ” ।

न ह्यतात्त्विकसत्त्वासत्त्वे निषेधसमुच्चयेऽपि विरुद्धेते अतात्त्विकत्वादेव भ्रान्तेर्बाधस्य सत्त्वप्रतिषेधस्याप्रतिक्षेपात् सत्त्वस्यातात्त्विकत्वाच्च तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ९९ ॥ उभयातात्त्विकत्वादेव निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वं न चोभयतात्त्विकत्ववत् उभयातात्त्विकत्वमप्येकत्र विरुद्धमित्याह—“ उभयेति ” । ननु निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वं किमुभयातात्त्विकत्वाद्वा, एकैकातात्त्विकत्वाद्वा, नाद्यः उभ(१)यतात्त्विकत्ववदुभयातात्त्विकत्वस्यापि विरुद्धत्वात् विधिसमुच्चयस्य तात्त्विकत्वापाताच्च एकैकप्रतियोगितात्त्विकत्वापत्तेरेव न द्वितीयोऽपि, तात्त्विकात्यन्ताभावप्रतियोगिन एवातात्त्विकत्वादिति चेन्नेत्याह—“ वल्मीकादाविति ” । न च परस्परविरुद्धरूपयोरेकत्रोभयोः तात्त्विकत्वं विरुद्धं एकत्र तन्त्वादौ घटतत्प्रागभावयोरुभयोरपि अतात्त्विकत्वदर्शनादिति भावः ॥ ३०१ ॥ सत्त्वा-

(१) मिथो विरुद्धयोरैकधर्मिण तात्त्विकतयेवातात्त्विकतयाऽपि स्थितिर्विरुद्ध-
ति भावः ।

सत्त्वादिना विचारैकासहत्वं द्विविधं मतम् ।

सत्त्वादिसर्वकालीनाभावाधारत्त्वमादिमम् ॥ २ ॥

सद्रूपत्वाद्यभावोऽन्यो नातिव्याप्तिरतश्चिति ।

निर्विशेषैकसद्रूपतया कोपोऽन्यथाश्रुतेः ॥ ३ ॥

न सत्यादिगिरा साक्षाद्वक्तुं शक्यं चिदद्वयं ।

लक्षणाऽङ्गीकृता तस्मादनिर्वाच्यत्वमक्षतं ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं चागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

प्रमाणं तावदत्रास्ति प्रत्यक्षमविपर्ययम् ॥ ५ ॥

दिना विचारासहत्वं सत्त्वाद्यत्यन्ताभावाधिकरणत्वं, न चातिव्याप्तिर्ब्रह्मणि सत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावात् अन्यथा निर्विशेषत्वादिश्रुतिविरोधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह— “ सत्त्वेति ” द्वाभ्यां । यद्वा सत्त्वादिना विचारासहत्वं सद्रूपत्वाद्यभावः सत्त्वरूपधर्माभावेऽपि यथा ब्रह्मणः सद्रूपत्वं तथोपपादितमधस्तादित्यतो न तत्तातिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह— “ नातिव्याप्तिरिति ” ॥ २ ॥ ३ ॥

नन्वेवं सदात्मके ब्रह्मणि श्रौतसत्यपदादौ लाक्षणिकत्वं न स्यादिति तत्राह— “ नेति ” । सत्त्वधर्मविशिष्टवाचकस्य तस्य निर्द्धर्मके लक्षणाया आवश्यकत्वात् न हि निर्द्धर्मकस्वरूपमात्रवाचकत्वं कस्य(१)चिदपि पदस्यास्ति तस्मान्न शुक्तिरूप्यप्रपञ्चसाधारणानिर्वाच्यत्वलक्षणानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

॥ अनिर्वाच्यत्वलक्षणोपपत्तिः ॥

लक्षणमुक्ता प्रमाणमाह— “ प्रत्यक्षमिति ” । तत्र प्रत्यक्षं तावदाह— “ प्रत्यक्षमिति ” ॥ ५ ॥ न च मिथ्याशब्दोऽसत्पर्यायः व-

(१) यद्यपि विशिष्टवाचकस्य शुद्धेऽपि शक्तिरेव तथाऽपि विशिष्टबोधकत्वस्यैतत्समिकस्य बाधेन लक्षणेति व्यपदेश आकाशादिपदस्याऽपि शुद्धे शक्तिर्न सर्वसम्भवेति भावः ।

अभान्मिथ्यैव रजतमित्यनिर्वाच्यगोचरं ।

न ख्यायमानरूप्यादौ नृशृङ्गसदृशं मृषा ॥ ६ ॥

विमतं सत्त्वशून्यत्वे सत्यसत्त्वविलक्षणम् ।

सत्त्वासत्त्वविनिर्मुक्तं बाध्यत्वाद्रजतं ध्रुवं ॥ ७ ॥

दोषप्रयुक्तभानत्वाद्यन्नैवं स्यान्न तत्तथा ।

यथा ब्रह्मेति नात्र स्यादप्रसिद्धविशेषणं ॥ ८ ॥

सामान्यतो ऽपि तत्सिद्धेर्नाशतः सिद्धसाधनं ।

क्षयमाणयुक्त्या नृशृङ्गादिसाधारणासत्त्वस्य ख्यायमानरूप्यादौ वक्तु-
मशक्यत्वात् । न चैतावन्तं कालमसदेव रजतमभादित्यनुभववि-
रोधः अनिर्वाच्यत्वैकदेशसत्त्वव्यतिरेकविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति तात्प-
र्यार्थः ॥ ६ ॥ अनुमानमाह—“विमतमिति” । सत्त्वरहितत्वे सति
असत्त्वरहितत्वे सति सत्त्वासत्त्वरहितं बाध्यत्वात् दोषप्रयुक्तभान-
त्वाद्वा यन्नैवं तन्नैवं यथा ब्रह्म, न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं सत्त्वासत्त्वे
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वादूपररसवत्, स-
त्त्वमसत्त्वानधिकरणानिष्ठं असत्त्वं वा सत्त्वानधिकरणानिष्ठं धर्म-
त्वादूपवदिति सामान्यतस्तत्सिद्धेरिति द्वयोस्तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मिथ्यात्वे यथा मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वादेर्न व्यभिचारस्तथा-
ऽस्यापि चादिविशेषं प्रति एकदेशसाधनेन साध्याप्रसिद्धशङ्काऽपि,
तथा हि सत्त्वख्यातिवादिनं प्रति असद्विलक्षणं विमतं सद्विलक्षणं
बाध्यत्वात् शुक्तिरजतसंसर्गवत्, असत्त्वख्यातिवादिनं प्रति सद्विल-
क्षणं विमतमसद्विलक्षणं अपरोक्षधीविषयत्वात् घटवत्, पक्षधर्मता-
वलादनिर्वचनीयत्वसिद्धिरिति भावः । ननु सत्त्वासत्त्वयोः परस्पर-
विरहरूपतया साध्यं व्याहतं स्यादिति चेन्नेत्याह— “ने”त्य-

न साध्यं व्याहतं वा स्यात्समाहिततया पुरा ॥ ९ ॥

नार्थान्तरं भवेद्वाधान्नाभाससमता तथा ।

न वा सत्प्रतिपक्षश्च ख्यातिबाधाद्यभावतः ॥ १० ॥

ख्यातिबाधान्यथासिद्ध्याऽप्यनिर्वाच्यत्वमक्षतं ।

ततोऽनुमानमप्यत्र प्रमाणमिति साधितं ॥ ११ ॥

ख्यातिबाधान्यथासिद्धिरूपार्थापत्तिरप्यमुं ।

प्रमाणं साधयत्यर्थं तथैवात्र निदर्शयते ॥ १२ ॥

रूप्यं सच्चेन्न बाध्येत न प्रतीयेत यद्यसत् ।

र्हेन । अतात्त्विकत्वेन परस्परविरहानात्मकत्वेन च समाहितत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु ब्रह्मवत्सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेनानिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्या अर्थान्तरमित्याशङ्क्य सत्त्वरहितस्य प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे मानाभावेन बाधाद्ब्रह्मणि च शून्यतापत्तिरेव सद्रूपत्वे प्रमाणमित्यभिप्रेत्याह—“ नार्थान्तरमिति ” । ननु विमतं सदसदात्मकं बाध्यत्वात् व्यतिरेके ब्रह्मवदित्याभाससाम्यं, विमतं असत्त्वानधिकरणत्वान्श्रुद्भवदिति सत्प्रतिपक्षश्चेत्याशङ्क्य ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्तिलक्षणविपक्षबाधकतर्कस्य वक्ष्यमाणत्वेनाभाससाम्यसत्प्रतिपक्षयो रभावादित्यभिप्रेत्याह—“ नाभाससमते ” त्यादि ॥ १० ॥

॥ अनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानोपन्यासः ॥

ख्यातिबाधाद्यभावत इत्युक्तं त्रिवृणोति—“ बाधे ” त्यादि ॥ ११ ॥

वक्ष्यमाणमेव दर्शयति—“ ख्यातीति ” ॥ १२ ॥

प्रतीयतेऽतो निर्वाच्यं सदसद्भिन्नमिष्यते ॥ १३ ॥

प्रामाणिकत्वं सत्त्वं स्यात्तत्त्वावेदकता प्रमा ।

सा च शुद्धपरब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यगा ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽप्यज्ञानविनिवृत्तये ।

साफल्यं स्यात्प्रमाणस्य प्रवृत्तेर्न क्षतिस्ततः ॥ १५ ॥

अतत्त्वावेदकत्वेऽपि रजताद्यप्रमात्वके ।

बाध्यं प्रयोजकत्वं स्याद्बाधके न्यूनसत्त्वतः ॥ १६ ॥

अर्थापत्तिस्वरूपमाह—“रूप्यमिति” ॥ १३ ॥ सत्त्वं किं स्वरूपमित्यत आह—“ प्रामाणिकत्वमिति ” । तच्चापि तत्त्वावेदकत्वमेव, तत्त्वावेदकता शुद्धब्रह्मबोधकवेदान्तवाक्ये न तु निर्विशेषत्वादिधर्मप्रतिपादके अतो न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणि स्वतो भासमाने चिन्मात्रे वैयर्थ्येन प्रमाणाप्रवृत्त्या प्रामाणिकत्वाबाध्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहो न स्यात् प्रत्युत ब्रह्मभिन्न एव प्रामाणिकत्वसत्त्वेन तस्य बाध्यत्वेनैव सह व्याप्तिः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि व्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रवृत्तेः सफलत्वमित्याह—“ ब्रह्मण ” इति । अत एव न बाध्यत्वेन सह प्रामाणिकत्वस्य व्याप्तिः ब्रह्मणि व्यभिचाराद्विरोधाच्च न हि तत्त्वमावेदयता वेद्यमतत्त्वं नामेति भावः ॥ १५ ॥ ननु रूप्यादिबाधकस्य तत्त्वावेदकत्वेऽद्वैतहानिः अतत्त्वावेदकत्वे तन्निबन्धनं रूप्यादेरप्रामाणिकत्वं न स्यादिति चेन्नेत्याह—“ तत्त्वेति ” । बाधकस्यातत्त्वावेदकत्वेऽपि रूप्याद्यप्रामाणिकत्वे प्रयोजकतैव बाध्यान्यूनसत्ताकत्वस्यैव बाधकत्वे तन्त्रत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥ यद्वा ऽबाध्य-

अबाध्यत्वं हि वा सत्त्वं न चापाद्या विशिष्टता ।

त्रैकालिकनिषेधस्याप्रतियोगित्वमेव तत् ॥ १७ ॥

प्रतीत्यभावेऽप्यसतोऽसन्नशृङ्गमितीष्यते ।

तत्र सर्वोपपत्तिः स्याद्विकल्पेनैव शब्दतः ॥ १८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती स्याद्वस्तुशून्यो विकल्पकः ।

विकल्पस्याऽपि ज्ञानान्यवृत्तित्वे बाधकं न हि ॥ १९ ॥

प्रवृत्तिविषयत्वस्याऽन्यथासिद्धिरपि प्रमा ।

त्वमेव सत्त्वमिति पक्षान्तरमाह—“अबाध्यत्वं” मिति । न च त-
र्ह्यापाद्यावैशिष्ट्यं अबाध्यत्वं हि त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वं तेन
च विपरीतप्रमाविषयत्वाभाव आपाद्यत इति नापाद्यावैशिष्ट्यं
व्यवहारस्यापाद्यत्वेन वा नापाद्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वसत्त्वं चेन्न प्रतीयेतेत्युक्तं तदयुक्तं असन्नशृङ्गमित्यादिवा-
क्यादसतोऽपि प्रतीतेः अन्यथाऽसद्वैलक्षण्यज्ञानायोगः असत्प्रती-
तिनिरासायोगश्च असत्पदस्यानर्थकत्वे प्रयुक्तपदानां सम्भूयका-
रित्वायोगे बोधकत्वानुपपत्तिः असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतौ असद्व्यवहा-
रानुपपत्तिः तदुक्तं ‘असद्विलक्षणज्ञप्तौ ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मा-
दसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते’ इत्याशङ्क्य परिहरति—

“ प्रतीत्यभाव ” इति द्वाभ्यां । विकल्पस्य ज्ञानान्यवृत्तित्वे

बाधकाभावात् शशविषाणमनुभवामीत्यप्रत्ययात् वस्तुशून्यता च
सोपाख्यधर्मानुल्लेखित्वं अतो न कोऽपि दोषः विकल्पस्य ज्ञानत्वे
तु तदन्यज्ञानविषयत्वाभाव आपाद्यः शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे च प्रती-
तिविषयत्वं विकल्पान्यप्रतीत्यविषयत्वं वाऽनुपपन्नमित्यनिर्वाच्यत्वं
सिद्धमिति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवं प्रवृत्तिविषयत्वाऽन्यथाऽनुपप-
त्तिरपि तत्र प्रमाणमित्याह—“ प्रवृत्तीति ” । इदमंशस्यासद्गू-

मानसत्त्वेन चासत्त्वे सदसत्त्वे भवेद्यतः ॥ २० ॥

ख्यातिबाधान्यथासिद्ध्याऽनिर्वाच्यत्वं मतं दृढं ।

बाध्यत्वमप्यनिर्वाच्ये न सत्ये नासतीष्यते ॥ २१ ॥

एवं च सत्यनिर्वाच्यभाव एव प्रयोजकः ।

प्रतियोगित्वमुख्येऽपि न सत्वादिविकल्पकः ॥ २२ ॥

असत्त्वं निःस्वरूपत्वं तद्विज्ञाः सस्वरूपताः ।

सस्वरूपत्वमेतस्माद्भाति निष्प्रतियोगिकं ॥ २३ ॥

नासति प्रतियोगित्वं शशशृङ्गादिवस्तुनि ।

प्यात्मना प्रतीतौ सामग्रीविरहस्योपपादनादित्यर्थः ॥ २० ॥

ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्त्युपन्यासः ।

केचित्तु बाध्यत्वं सत्यसति चानुपपन्नमित्यनिर्वाच्यत्वमित्या-
हुरित्याह—“ बाध्यत्वमिति ” ॥ २१ ॥

एवं च सत्यनिर्वाच्यत्वमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमिति
स्थितमित्याह—“ एवमिति ” ॥ २२ ॥ नन्वसद्वैलक्षण्यापेक्षया
लघुत्वात्सत्त्वमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमस्तु तथा चानिर्वाच्य-
त्वेऽपि प्रतियोगित्वादिकमनुपपन्नमेवेत्याशङ्क्य सत्त्वमेव यत्किञ्चि-
त्कालाबाध्यत्वरूपं तत्र प्रयोजकं न तु त्रिकालाबाध्यत्वरूपं गौर-
वात्तथा चानिर्वाच्यत्वपक्षे नानुपपत्तिः असत्त्वं तावन्निःस्वरूपत्वं
तद्वैलक्षण्यं सस्वरूपत्वं तच्च निष्प्रतियोगिकमेव तथा च नासति
प्रतियोगित्वप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—“ सत्त्वमिति ” ॥ २३ ॥

ननु शशशृङ्गं नास्तीति प्रत्यक्षत एवासति निषेधप्रतियोगित्वमनु-
भूयते इति चेन्नेत्याह—“ नासतीति ” । याग्यानुपलब्धिस्ताव-

न योग्यानुपलब्धिः स्यादसत्युक्तं तदप्यतः ॥ २४ ॥
 दुष्टोपल(१)म्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
 तस्यां नाऽनुपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने ॥ २५ ॥
 न च योग्यतया व्याप्ता शशशृङ्गाऽस्तिता क्वचित् ।
 यद्वलादुपलम्भस्त आपाद्येत कथं चन ॥ २६ ॥
 नासदासीन्नो सदासीदित्याद्याः श्रुतयोऽखिलाः ।
 प्रमाणं स्युरनिर्वाच्यभाव एव विचारतः ॥ २७ ॥
 नचाऽत सदसच्छब्दौ पञ्चभूतपरौ मतौ ।

दभावग्राहिका योग्यता च शशशृङ्गादीनां दोषघटिता वाच्या तस्यां
 नानुपलम्भानुपलम्भेच न सेति योग्यानुपलब्धेरसम्भव इत्यर्थः ॥
 ॥ २४ ॥ तत्र वृद्धसंमतिमाह—“दुष्टेति” ॥ २५ ॥ ननु प्रतियोगिसत्त्व-
 विरोध्यनुपलब्धिरेव तद्ग्राहिका सा प्रकृतेऽस्त्येवेत्याशङ्क्य निराचष्टे-
 “ नचेति, ” । सम्भात्मनि योगत्वप्रसिद्ध्या पिशाच उपलम्भा-
 पादनं सम्भवति शशशृङ्गास्तित्वं न योग्यतया व्याप्तं यद्वलात्तेन
 उपलम्भ आपद्येत तथा च नात्र प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी अनुप-
 लब्धिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

‘ना(२)सदासीन्नो सदासीदित्यादिश्रुतयोऽप्यनिर्वाच्यत्वे प्रमाणं
 न चात्र सदसच्छब्दौ पञ्चभूतपरौ ‘ न(३)सत्तन्नासदुच्यत’ इत्यादौ
 भूते प्रयोगात् ‘ यदन्यद्वायोरन्तरिक्षाच्चैतत्सद्वायुरन्तरिक्षं च त्य-
 दिति’श्रुतेश्चेति वाच्यं । प्रसिद्धपरत्वे सम्भवति अप्रसिद्धपरताया
 अयुक्तत्वात् न हि भूते सदसच्छब्दौ प्रसिद्धौ किन्तु पारमार्थिका-

प्रसिद्धपरतां त्यक्त्वा नाप्रसिद्धगतिर्नयः ॥ २८ ॥
 न भूते सदसच्छब्दौ प्रसिद्धौ वस्त्ववस्तुगौ ।
 श्रुत्यन्तराऽविरोधाय सदेकं ब्रह्म चिद्धनं ॥ २९ ॥
 सदासीत्तन्न चासीद्वा सदसद्भ्यां विलक्षणं ।
 नासदासीदिति श्रुत्या ऽनिर्वाच्यं सिद्ध्यतीत्यतः ॥ ३० ॥
 प्रमाणसम्भवादेवानिर्वाच्यख्यातिरिष्यते ।
 न चाऽसदन्यथाख्यातिः प्रमाणविरहान्विता ॥ ३१ ॥
 असदेवमभाद्रूप्यमित्येवं सद्विलक्षणं ।
 विषयीकुरुते मानं नासद्वाधकसम्भवात् ॥ ३२ ॥
 नानुमानमसद्भाने बाधाद्युक्त्या पुरोक्त्या ।
 तथाऽङ्गीकारतस्ते स्यात्प्रवेशः सौगते मते ॥ ३३ ॥

पारमार्थिकयोरेवेति सार्द्धयोजना ॥ २८ ॥ २९ ॥ नो सदासीदित्यत्र सच्छब्दस्य परमार्थसत्परत्वे व्यावहारिकसतो रजःप्रभृतेर्निषेधस्य ततः प्राप्यभावात् 'आनीदवातं स्वधया तदेक'मिति वाक्यशेषोपाद्ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः 'तम आसीदिति' वाक्यादविद्याया इवेति चेत् नेत्याह—“ श्रुत्यन्तरे ” ति सार्द्धेन । सदेकं ब्रह्मैव सदासीन्न सदसद्विलक्षणमासीदित्यर्थपर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥ तस्मादनिर्वाच्यख्यातिरेव प्रमाणसम्भवात् न त्वसदन्यथाख्यातिः प्रमाणविरहात् न चाऽसद्भाने असदेव रजतमभादिति प्रत्यक्षं मानं अनन्तरोक्तबाधकेन सद्विलक्षण्यविषयत्वादित्याह—“ प्रमाणेत्यादि ” युग्मेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

असद्भाने नानुमानं प्रमाणमित्याह—“ नेति ” ॥ ३३ ॥ ननु

न वा सदुपरागोऽत्र विशेषः सोऽप्यसन्मतः ।

ततोऽसदन्यथाख्यातिरसाध्वी दुष्टसम्मता ॥ ३४ ॥

न वाऽन्यत्र स्थितस्यैव रूप्यादेर्भानतो भवेत् ।

अन्यथाख्यातिरत्रापि सन्निकर्षाद्ययोगतः ॥ ३५ ॥

संस्कारस्मृतिदोषाणां प्रत्यासत्तित्वमत्र नो ।

रूप्यप्रत्यक्ष एतस्य संयोगः कारणं मतं ॥ ३६ ॥

ततोऽनिर्वाच्यमेवेदं सर्वं विश्वं सहेतुकं ।

तच्चानिर्वाच्यमज्ञानोपादानकमितीरितम् ॥ ३७ ॥

तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात्तथात्वं तस्य साधितं ।

बौद्धमतात्सदुपरागो विशेषः स्यादिति नेत्याह—“ नवेति ” ।

तथाऽप्यसत्ख्यात्यापत्तेस्तदवस्थत्त्वमिति नासदन्यथाख्यातिरित्य-
र्थः ॥ ३४ ॥ अन्यथाख्यातिरप्यसाध्वीत्याह—“ नवेति ” ।

अत्यन्तासत इवान्यत्र सतोऽपि अपरोक्षप्रतीतिप्रयोजकसन्निकर्षा-
नुपपत्तेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ संस्कारादीनां प्रत्यासत्तित्वं नि-

राकरोति—“ संस्कारेति ” । रजतप्रत्यक्षमात्रे रजतसंयोग-

त्वेन कारणत्वावधारणात्संनिकर्षान्तरसत्त्वेऽपि तदभावे रजतप्र-
त्यक्षोत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् न तेषां प्रत्यासत्तित्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

फलितमुपसंहरति—“ तत ” इत्यर्द्धेन ।

॥ असत्ख्यात्यादिनिरासः ॥

किमुपादानकं तदित्यत आह—“ तच्चेति ” । नन्वेवं रू-
प्यमुत्पन्नं नष्टं चेति धीप्रसङ्गः त्रैकालिकनिषेधप्रतीतिश्च न स्यादिति

तत्राह—“ तत्त्वज्ञानेति ” । फलबलेनात्यन्ताभावधीसाम-

यद्वाऽस्य न स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधने ॥ ३८ ॥

प्रतियोगत्वमपि तु तात्त्विकत्वेन सम्मतं ।

प्रतीतं तात्त्विकत्वं तत्प्रतीतिकमिहेष्यते ॥ ३९ ॥

लोके वा तात्त्विकत्वेन प्रसिद्धरजतस्य तत् ।

त्रैकालिकनिषेधैकप्रतियोगित्वमिष्यते ॥ ४० ॥

नेह नानेति वेदान्ते किं चनेति पदेरणात् ।

सर्वस्याऽपि निषिद्धत्वान्न प्रपञ्चान्तरोत्थितिः ॥ ४१ ॥

ग्या एव बलवत्त्वेन तथात्वमनिर्वाच्यत्वं तत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यत्वं प्रा-
क्प्रसाधिनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

पश्चान्तरेणापि तद्ब्रूयति—“ यद्वेति ” । न च पारमार्थि-
कत्वस्यापि प्रतिभाससमये प्रतीतत्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं न
सम्भवति रजतप्रतियोगित्वेनानुभवविरोधश्चेति वाच्यम् । प्रतीति-
कालप्रतीतं पारमार्थिकत्वमपि प्रातीतिकमेवेति न तन्निषिध्यते
किं तु अन्यत्र वृत्ति तदिति तेनाकारेण रजतस्यैव निषेध इति न
तत्प्रतियोगित्वेऽनुभवविरोधोऽपीति भावः ॥ ३९ ॥ यद्वा लौकिक-
परमार्थरजतस्यैव तत्र त्रैकालिकनिषेधः न च तर्हि नेह नानेति नि-
षेधायपि तात्त्विकप्रपञ्चान्तरोत्थीकारापत्तिः नेह नानेति निषेधस्थले
किञ्चनेति पदसंदंशात् सर्वनिषेधे प्रतीयमाननिषेधस्यावश्यकनया
निषेध्यत्वेन प्रपञ्चान्तरकल्पनाया गौरवकरत्वात् प्रकृते तु सर्व-
त्वेन प्रतियोग्यनुल्लेखात् आपणस्यरूप्यनिषेधस्य इदम्यावश्यकत्वे-
नाप्रतीतनिषेधकल्पनैव युक्तेति हृदि निधायामह—“ लोक ” इति
द्वाभ्यां ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नन्वेवमपि रूप्यस्य कथमज्ञानमुपादानं

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शुकृत्यज्ञानेऽस्ति हेतुता ।

उपादानं तदेवास्तु नोपादानान्तरं भवेत् ॥ ४२ ॥

सर्वधीप्रत्ययानां हि स्वस्वगोचरशूरता ।

प्रतीतिकाले रूप्यस्य सत्त्वं सिद्धमितीष्यते ॥ ४३ ॥

अध्यस्तत्त्वेऽपि द्वैरूप्यं नेदन्त्वस्य प्रसज्यते ।

स्वप्रकाशतयेदन्त्वाधिष्ठानस्य चिदात्मनः ॥ ४४ ॥

इदं रूप्यमिति ज्ञानं त्र्यात्मकं नात इष्यते ।

स्वप्ने तु न चतूरूपं ज्ञानं शङ्क्यं कथं चन ॥ ४५ ॥

तदनुविद्धतया अप्रतीतेः इदमंशानुविद्धतया प्रतीतेरिदमंश एव सत्यविकाराविरोधेन मिथ्याविकारात्मना विवर्तते इत्यङ्गीक्रियता-
मित्याशङ्क्य परिहरति—“ अन्वयेति ” । तत्कल्पनाया एवा-
भ्यर्हितत्वादुपादानान्तरासिद्धेरिति भावः ॥ ४२ ॥

फलितमाह—“ सर्वेति ” ॥ ४३ ॥

॥ आविद्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः ॥

नन्वेवमिदमंशस्याऽप्यध्यस्तत्त्वेन इदमिति द्वात्मकं इदं रूप्यमिति च त्र्यात्मकं स्वप्ने इदं रूप्यमिति ज्ञानं चतुरात्मकं स्यादिति चेन्नेत्याह—
“ अध्यस्तत्त्वेऽपीति ” द्वाभ्यां । इदन्त्वस्याध्यस्तत्त्वेऽपि नेदमिति द्वात्मकं इदन्त्वाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वात् न हि वयं सर्वत्राऽध्यासे द्वात्मकतां भ्रूमः अपित्वन्तःकरणवृत्तिसव्यपेक्षरधिष्ठानप्रकाशे अत एवेदं रूप्यमिति न त्र्यात्मकं स्वप्ने तु चतुरात्मकत्वशङ्का सर्वथाऽनुपपन्नेति द्वयोर्योजना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत्रोपपत्तिमाह—“ द्वयो-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्था मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टया विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणा
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्दे-
यं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् । गोमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगाभाभट्ट विरचितः । तर्कपादः । (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणानिमिति सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)

(१०) सिद्धिब्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूप-
णपरम्—श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः } (वेदान्तः)
श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सं०

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोध-
भट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्य-
चिन्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः } (वेदान्तः)

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
मत्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० } (न्यायः)
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः

(१३) विधिरसायनम् श्रीअण्णयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांसा)

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा)

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शने) स
महोपाध्याय श्रीशालिकनार्थमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)

(१८) अद्वैतासिद्धिद्वान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्या-
सप्रणीतस्तकृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । } (वेदान्तः)

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः

श्रीलक्ष्मी-संस्कृतपुस्तकालय

बनारस सिटी ।

9-71
B Sadananda Vyasa
132 Advaitasiddhisiddhantasarah
A3M4828
1903
fasc.1

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 03 07 12 007 2